

C.J.M. Wijnen

Publ. No. 2.181

**PROBLEMEN EN PERSPECTIEVEN VAN KLEINE
LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN**

SIGN: L 26-2.181

EX. NO: B

MLV:

April 1987

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

487937

REFERAAT

PROBLEMEN EN PERSPECTIEVEN VAN KLEINE LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN

Wijnen, C.J.M.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1987

79 p., tab.

Onderzoek op basis van een enquête onder 475 bedrijfshoofden met een klein bedrijf in de land- en tuinbouw. Het betreft bedrijfshoofden die de land- of tuinbouw als hoofdberoep hebben, en jonger zijn dan 50 jaar of een opvolger hebben.

In de rapportage is hoofdzakelijk ingegaan op de financiële positie van de bedrijven, de werk- en levensomstandigheden, de informatievoorziening, de mogelijkheden tot aanpassing van de bedrijven en de belangstelling voor een ander beroep, alsmede voor de voortzetting van het bedrijf. In dat verband komt ook de rol van de overheid aan de orde.

Landbouw/Tuinbouw/Kleinbedrijf/Nederland

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	11
1.1 Achtergrond van het onderzoek	11
1.2 Onderzoeksvragen	13
1.3 De uitvoering van het onderzoek	13
2. DE FINANCIËLE SITUATIE	17
2.1 Eigendom van grond en gebouwen	17
2.2 Leningen	18
2.3 Het inkomen	19
2.4 Mening over het inkomen	21
2.5 Conclusies	22
3. LEEF- EN WERKSITUATIE	23
3.1 Inleiding	23
3.2 De gezinssituatie	23
3.3 De woonsituatie	24
3.4 Arbeidsbezetting en werktijden	25
3.5 Vrije tijd en vakantie	26
3.6 Verzekeringen	28
3.7 Conclusies	30
4. INFORMATIEVOORZIENING	32
4.1 Inleiding	32
4.2 Ervaring en opleiding	32
4.3 Informatievoorziening via de organisatie	33
4.4 Contact met de bedrijfsvoorlichting	35
4.5 Conclusies	37
5. VERBETERING VAN DE WERKOMSTANDIGHEDEN	39
5.1 Inleiding	39
5.2 Verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden	39
5.3 Samenwerking en mechanisatie	42
5.4 Conclusies	43
6. VERGROTING VAN DE PRODUKTIE-OMVANG	45
6.1 Inleiding	45
6.2 Ontwikkeling in het grondgebruik	45
6.3 Ontwikkeling in de veehouderij	47
6.4 Ontwikkeling van de produktie-omvang	51
6.5 Conclusies	52

INHOUD (vervolg)

	Blz.
7. MOGELIJKHEDEN VOOR EEN ANDER BEROEP	54
7.1 Inleiding	54
7.2 Activiteiten buiten het bedrijf	54
7.3 De aanwezige mogelijkheden	57
7.4 Conclusies	58
8. VOORUITZICHTEN OP VOORTZETTING VAN HET BEDRIJF	60
8.1 Inleiding	60
8.2 Voortzettingskansen	60
8.3 Opvolgingswensen	63
8.4 Toekomst voor opvolger	63
8.5 Rol van de overheid	65
8.6 Conclusies	67
9. SLOTBESCHOUWING	68
9.1 Inleiding	68
9.2 Blijven er kleine hoofdberoepsbedrijven en zo ja waarom?	69
9.3 De functie van de kleine bedrijven	73
9.4 Vormen de kleine bedrijven een aparte groep voor het beleid	74
LITERATUUR	77
BIJLAGEN	79

Woord vooraf

Het onderzoek naar de ontwikkeling van het zogenaamde kleine-boerenvraagstuk heeft binnen het werkterrein van de afdeling Structuuronderzoek van het LEI steeds grote aandacht gehad. Sinds het verschijnen van het eerste rapport in 1951 is regelmatig gepubliceerd over de veranderingen in de bedrijfs-groottestructuur en in het arbeidsaanbod op de zandgronden.

De heer ir. A.L.G.M. Bauwens, die per 1 mei 1987 in verband met zijn vervroegde uittreding aftreedt als hoofd van de afdeling Structuuronderzoek, heeft in zijn loopbaan bij het LEI veel van zijn aandacht aan dit onderzoek besteed.

Inmiddels is het aantal kleine bedrijven in die gebieden sterk teruggelopen. Verdwenen zijn ze er echter niet. Daarnaast is in gebieden met grondgebonden produktierichtingen als de melk-veehouderij en de akkerbouw een nieuw kleine-bedrijvenprobleem ontstaan.

Dit is aanleiding geweest om een onderzoek in te stellen naar de huidige problemen en perspectieven van kleine bedrijven. De Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant en de Sociaal-economische voorlichting hadden om een dergelijk onderzoek gevraagd.

Het onderzoek is uitgevoerd door ir. C.J.M. Wijnen van de afdeling Structuuronderzoek, met medewerking van ing. D. Oudendag.

De directeur,

J. de Veer

Den Haag, april 1987

Samenvatting

In de loop van 1983 is een onderzoek gestart naar de problemen en perspectieven van kleine land- en tuinbouwbedrijven. Rond de jaarwisseling 1983/1984 is daartoe op 475 bedrijven een enquête uitgevoerd onder boeren en tuinders jonger dan 50 jaar en onder ouderen met een opvolger. Het bedrijf mocht in 1982 niet meer dan 120 sbe omvatten. In een later stadium is de ontwikkeling van de geënquêteerde bedrijven tussen 1983 en 1985 gevolgd. Landelijk omvat de categorie 18.000 bedrijven. Omdat alleen bedrijven in het onderzoek zijn opgenomen met een verwachte behoefte aan continuïteit bleven andere kleine bedrijven zoals die van ouderen zonder opvolger, van rustende boeren en tuinders en van personen met een niet-agrarisch hoofdberoep buiten beschouwing. Het betreft dus een geselecteerde categorie van de in totaal 74.000 bedrijven met minder dan 120 sbe.

De onderzochte bedrijven behoren overwegend tot de grondgebonden bedrijfstypen als de melkveehouderij en de akkerbouw. In mindere mate treft men er intensieve veehouderij en tuinbouwbedrijven aan. De bedrijfsoppervlakte varieert al naar het bedrijfstype; gemiddeld heeft men 13 ha in gebruik. Van de geënquêteerden was ruim een kwart jonger dan veertig jaar, ruim 40% was veertig tot vijftig jaar en eveneens ruim een kwart was ouder dan vijftig jaar en had een bedrijfsopvolger.

Redelijke financiële positie

Op de kleine bedrijven is men, net als op de grotere, overwegend eigenaar van de bedrijfsgebouwen en van ca. 60% van de grond. Ruim een derde van de bedrijven is vrij van schulden. Op de overige bedrijven, met een gemiddeld leningsbedrag van 120.000 gulden, is in aanzienlijke mate van familieleden geleend. Dankzij de hiervoor geldende gunstige rente- en aflossingsverplichtingen komen er vrijwel geen betalingsproblemen voor. Het fiscaal inkomen is weliswaar op twee derde van de bedrijven lager dan het gezinsminimum dat onder meer voor de bijstandsverlening wordt gehanteerd (+ 30.000 gulden), het is doorgaans wel toereikend voor de gezinsuitgaven. Voor bedrijfsinvesteringen is dit veel minder het geval.

Nogal sobere leefwijze

Op de kleine bedrijven treft men meer ongehuwde bedrijfs-
hoofden aan dan op de grotere bedrijven; voor het overige komt de
gezinssituatie overeen met die op de grotere.

Men woont veelal in oudere woningen waarvan een groot aantal één geheel vormt met de bedrijfsgebouwen. Circa een derde van de woningen voldoet niet aan de verlangens van de gebruikers.

Bedrijfshoofden en gezinsleden werken veel uren op hun kleine bedrijf, met weinig vakantie of vrije dagen. Men is daarover niet ontevreden. Vervanging voor vrije tijd en voor arbeidsongeschiktheid wordt geregeld zonder daarvoor een vergoeding te moeten geven.

Verzekeringen tegen risico's in de persoonlijke sfeer zijn veelal beperkt tot ziektekosten en specialistenhulp. Slechts de helft is verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. Een oude dagvoorziening is er niet of stelt niet veel voor.

Verschillen in informatievoorziening

Bij het volgen van de technische en economische ontwikkelingen doet zich op de kleine bedrijven het probleem voor dat een groot deel van boeren en tuinders niet bereikt wordt door de gebruikelijke informatiebronnen. Van een belangrijk aantal is bovendien de schoolopleiding beperkt en was ook de ervaring voor het aanvaarden van het eigen bedrijf gering.

Het contact met de standsorganisatie is beperkt tot de helft van de bedrijfshoofden; een aanzienlijk aantal is zelfs geen lid van een organisatie. Dezelfde verhoudingen gelden voor het contact met de bedrijfsvoorlichting. Wel doet men op 70% van de bedrijven voor adviezen van technische aard een beroep op leveranciers, burens, kennissen en familieleden.

Behoefte aan verbetering van werkomstandigheden

Op veel van de onderzochte kleine bedrijven kampt men met een slechte verkaveling, een ontoereikende ontwatering en soms slecht bereikbare percelen. Slechts een deel van de bedrijfshoofden verwacht echter een inkomensverbetering in geval van ruilverkaveling. Velen vrezen de hoge kosten die hiermee gepaard gaan, of verwachten te weinig oppervlaktevergroting. Voor de werkzaamheden met gespecialiseerde machines doet men vaak een beroep op loonwerkers. Ruim een derde van de bedrijfshoofden werkt samen met anderen waarbij over en weer gewerkt wordt. Over de mogelijkheden om meer samen te gaan werken is men niet optimistisch, evenmin over de mogelijkheden om verdere mechanisatieplannen te realiseren.

Mogelijkheden tot bedrijfsvergroting beperkter

In de voorbije jaren toonden de kleine bedrijven een zekere dynamiek. De produktie nam er in de periode 1978-1985 met gemiddeld 1% per jaar toe. Op ca. de helft van de bedrijven werd de oppervlakte vergroot, veelal met in eigendom verkregen grond. Ook veel veestapels werden tot 1984 uitgebreid. Plannen waren er om grond aan te kopen en om te intensiveren.

Inmiddels zijn de eerder bestaande mogelijkheden om de melkveehouderij te vergroten - waarvoor toch al weinig belangstelling

bestond - door de superheffing verloren gegaan. Sinds kort is ook uitbreiding van de intensieve veehouderij door de mestwetgeving uitgesloten op bedrijven die zich daarop al hadden toegelegd.

Nauwelijks mogelijkheden voor beroepsverandering

De bedrijfshoofden met een klein bedrijf hebben slechts weinig mogelijkheden om een andere bron van inkomsten zonder meer met hun bedrijf te combineren. In vergelijking met degenen die naast hun landbouwbedrijf al in loondienst werkzaam zijn, zijn de boeren en tuinders zonder nevenactiviteiten gemiddeld al wat ouder. Hun bedrijven zijn bovendien aanmerkelijk groter, zodat een loondienstfunctie mede gezien het aantal gewerkte uren op het bedrijf er niet mee gecombineerd kan worden. De bedrijfs grootte en de leeftijdsopbouw komen wel goed overeen met die van de talrijke categorie zelfstandigen (voornamelijk loonwerkers en handelaren). Gezien de voorwaarden die aan dergelijke beroepen worden gesteld moet worden betwijfeld of deze met uitzondering van de recreatiesector, voor velen een reëel perspectief bieden. Mogelijkheden om in perioden van te weinig werk op het bedrijf elders te werken zijn er slechts bij uitzondering.

Voortzetting van bedrijf is belangrijk doel

Ondanks de al ten tijde van enquête bestaande knelpunten en beperkingen verwachten veel bedrijfshoofden dat hun bedrijf zelfs voor één van de kinderen nog een bestaan kan bieden. Soms moet het bedrijf daartoe nog wel enige aanpassing ondergaan. Op een aantal bedrijven is al een meewerkende opvolger, bij anderen is deze nog schoolgaand of werkt buiten het bedrijf in loondienst. Op een kwart van de bedrijven worden de voortzettingkansen als hoofdberoepsbedrijf gering geacht. Dit is op te maken uit de ambities en plannen van het bedrijfshoofd en uit de bedrijfsomstandigheden.

Het overheidsbeleid zou volgens het merendeel van de bedrijfshoofden moeten zorgen voor de instandhouding van een zo groot mogelijk aantal land- en tuinbouwbedrijven. Daartoe wenst men naast overwegend algemene maatregelen ook regelingen die er rechtstreeks op gericht zijn om de positie van de kleine bedrijven te verbeteren.

In de toekomst ook nog kleine bedrijven

Vooralsnog mag worden aangenomen dat de factoren die van invloed zijn op het voortbestaan van kleine bedrijven ook in de toekomst werkzaam zullen blijven. De bereidheid om voor het zelfstandig bestaan in de landbouw offers te brengen zal onder invloed van de recente werkloosheid eerder toe- dan afgenomen zijn. Naast de beperkingen als gevolg van de overschotsituatie in de zuivelsector en bij de mestafzet, zijn er voor sommige bedrijven

nieuwe mogelijkheden in de recreatiesector en bij het voortbrengen van specifieke produkten met een herkenbare kwaliteit.

Het kleine bedrijf kan voorts plaatselijk een belangrijke functie vervullen voor de instandhouding van de landschappelijke verscheidenheid en van de leefbaarheid van het platteland. Dit behoeft vrijwel niet ten koste te gaan van de concurrentiekracht van de land- en tuinbouw als geheel. Voor het voortbestaan van kleine bedrijven kan wel van belang zijn dat het kleine bedrijf als sociaal gelijkwaardig wordt geaccepteerd en dat regelingen die de positie van het kleine bedrijf bemoeilijken tot het uiterste beperkt blijven. Als het beleid de levenskansen van kleine bedrijven wil bevorderen, zou het zich vooral moeten richten op het wegnemen van de knelpunten en bieden van mogelijkheden op de bedrijven die vermoedelijk nog geruime tijd zullen worden voortgezet. Voor de bedrijven met geringe voortzettingkansen zou de aandacht dienen te worden gericht op de mogelijkheden om het bedrijf mogelijk geleidelijk aan te beëindigen.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond van het onderzoek

Reeds lang wordt de Nederlandse landbouw mede gekenmerkt door een omvangrijke categorie kleine bedrijven. Deze kwamen aanvankelijk veelal voor op de zandgronden. In deze gebieden was een aanzienlijk aantal veelal gemengde bedrijven met een kleine oppervlakte. Naast de boer zelf werkte vaak een groot aantal gezinsleden mee.

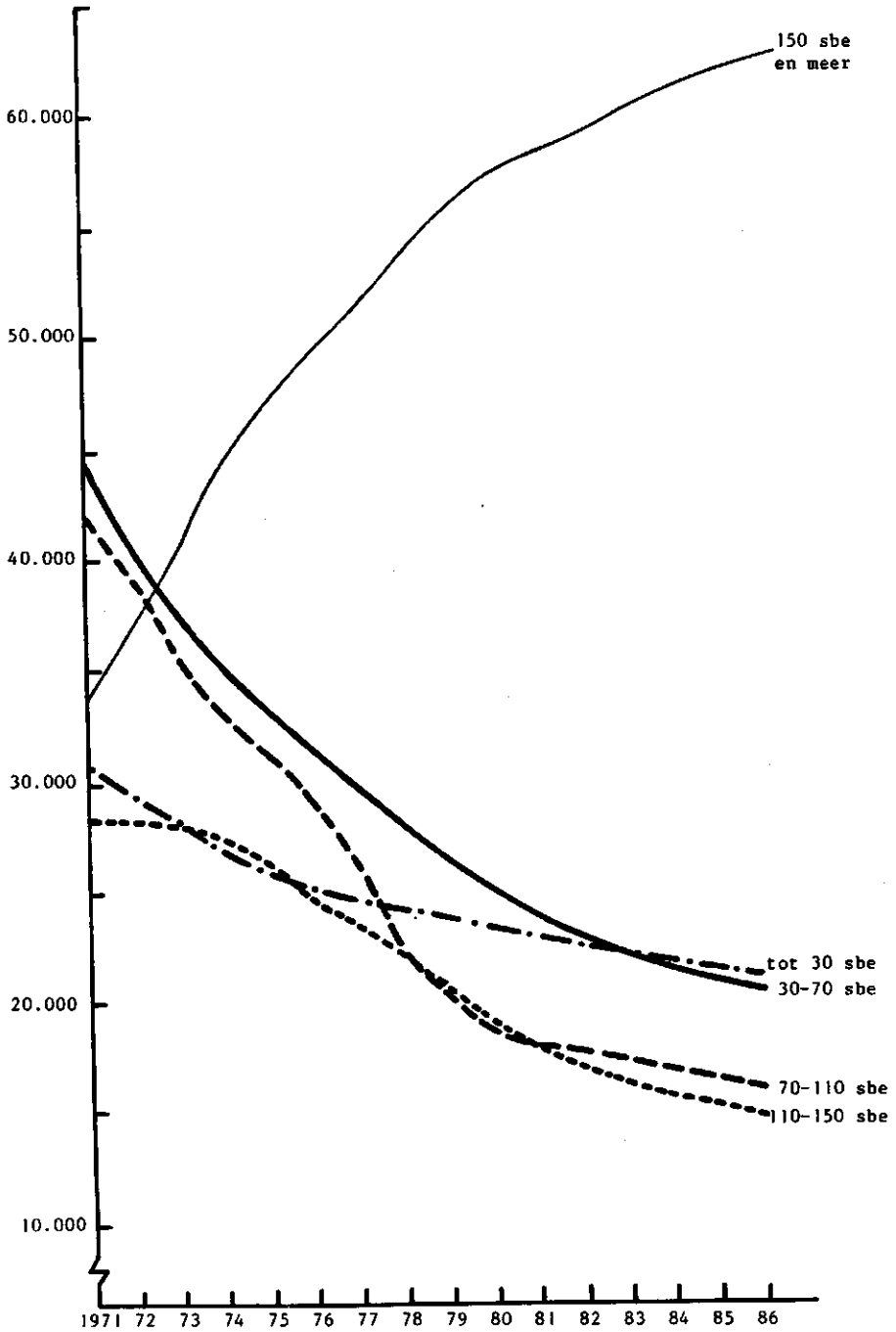
Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn op de zandgronden een aantal onderzoeken uitgevoerd naar het zogeheten kleine boerenvraagstuk. Vanaf de jaren zeventig richtte de aandacht zich nog slechts zijdelings op het vraagstuk van de kleine bedrijven. De vergroting van kleine bedrijven door intensieve veehouderij en de ontmenging in de richting van de melkveehouderij of van de tuinbouw leidden tot een vermindering van de scherpthe van het kleine boerenvraagstuk. De sterk toegenomen werkgelegenheid buiten de landbouw had een oplossing geboden voor het arbeidsoverschot in veel gebieden.

Sinds enkele jaren is er echter weer een toenemende belangstelling voor de positie van de kleine land- en tuinbouwbedrijven. Deze belangstelling houdt verband met de toegenomen werkloosheid in de eerste helft van de tachtiger jaren. Veel minder dan in voorafgaande jaren zou men op de kleinere bedrijven in de gelegenheid zijn om een inkomensaanvulling te verkrijgen door werk buiten het bedrijf.

In enkele provincies werden projecten gestart om aan de kleine bedrijven speciale aandacht te geven onder andere in het voorlichtingswerk. Men had ten behoeve van de activiteiten van de organisaties en beleidsinstanties behoefte aan systematisch inzicht in de positie van de kleine bedrijven binnen de totaliteit van de land- en tuinbouw.

In het hiervoor te verrichten onderzoek zou eveneens aandacht moeten worden gegeven aan de ontwikkelingsmogelijkheden van de bedrijven. Het onderzoek zou zich vooral moeten richten op de bedrijven beneden en onder in de categorie middenbedrijven. Het zou hierbij voornamelijk gaan om bedrijven waarop in normale omstandigheden geen toereikende beloning voor de ingezette produktiemiddelen kan worden verkregen. Veelal bieden deze bedrijven te weinig werkgelegenheid voor een arbeidskracht. Op grond daarvan werd verwacht dat de gezinnen op deze bedrijven vaak genoegen moeten nemen met geringe bestedingsmogelijkheden of zijn aangewezen op aanvullende inkomsten van buiten het bedrijf. Ook zouden door de verdere ontwikkeling van het bedrijf onvoldoende financieringsmiddelen beschikbaar komen, waardoor de bedrijven een stationair of zelfs aflopend karakter kunnen krijgen.

Figuur 1.1 Het aantal geregistreerde bedrijven per sbe-klasse in de periode 1971-1986

1.2 Onderzoeksvragen

Tegen deze achtergrond heeft het onderzoek zich gericht op bedrijfshoofden die de land- of tuinbouw als hoofdberoep hebben en die een zekere behoefte hebben aan continuïteit voor hun bedrijf, omdat ze betrekkelijk jong zijn of een opvolger hebben. Als bovengrens voor de bedrijfsomvang is in het algemeen 120 sbe 1) gekozen. M.b.t. deze categorie komen de volgende vragen:

- Hoe is het gesteld met de leef- en werkomstandigheden op de bedrijven?
- Hoe is het gesteld met de inkomens- en vermogenssituatie.
- Welke mogelijkheden zijn er om de bedrijfsvoering aan te passen zodat het inkomen verbeterd kan worden.
- Zijn er nog mogelijkheden om de produktiekosten te verlagen?
- Hoe hebben de kleine bedrijven zich in de afgelopen jaren ontwikkeld; vindt er vergroting of verkleining plaats?
- Hoe zullen zij zich verder ontwikkelen binnen de Nederlandse land- en tuinbouw? Welke vooruitzichten zijn er voor de bedrijven gezien de mogelijkheden en belemmeringen die de boeren en tuinders ervaren?
- Biedt de combinatie van het landbouwbedrijf met andere activiteiten perspectief en zo ja voor welke bedrijven?

1.3 De uitvoering van het onderzoek

Bij de uitvoering van het onderzoek is uitgegaan van de bedrijven die bij de landbouwtelling worden geregistreerd. Het aantal hiervan vertoont per grootteklasse een zeer uiteenlopende ontwikkeling. Het aantal grotere bedrijven neemt sterk toe terwijl het aantal middelgrote en kleinere sterk is gedaald. De allerkleinste bedrijfjes handhaven zich qua aantal echter eveneens vrij goed (zie figuur 1.1, pag 12).

Om meer inzicht te verkrijgen in de betekenis en ontwikkelingen van de categorie kleine bedrijven zijn reeds beschikbare inventarisatiegegevens gebruikt van een groot aantal gebieden waar een landinrichtingsproject werd voorbereid. In deze gebieden zijn vervolgens bedrijven geselecteerd voor een enquête.

- Inventarisatie

De genoemde inventarisaties zijn verricht in de periode 1980-1983 in 36 gebieden, verspreid over het gehele land (zie bijlage blz. 79). Deze gebieden omvatten ruim 8% van het Nederlandse areaal cultuurgrond en 9% van het landelijk aantal bedrij-

- 1) 120 sbe komt overeen met bedrijfseenheden van: circa 30 melkkoeien, 25 ha akkerbouwgewassen 6 ha tuinbouw open grond, 100 fokzeugen, 800 mestvarkens.

ven. Bij deze vergelijking is Flevoland buiten beschouwing gelaten. In deze provincie komen geen blokken van het landinrichtingsonderzoek voor en evenmin treft men er veel kleine land- en tuinbouwbedrijven aan.

De bedrijven in de onderzochte gebieden vormen niet in alle opzichten een afspiegeling van die in het gehele land. In de gekozen gebieden was nog geen ruilverkaveling in uitvoering. Wel was er een ruilverkaveling aangevraagd, maar onzeker was, of deze voor een deel of voor het gehele blok in uitvoering zou worden genomen. Dit gegeven kan van invloed zijn op de bedrijfsstructuur en op de moderniteit van de bedrijven.

In de onderzochte gebieden komt het grondgebruik globaal overeen met de landelijke verhoudingen. Wel is er een iets groter percentage bouwland en een iets geringer percentage tuinland dan landelijk. Volgens de opgave bij de metelling is het aandeel van de hoofdberoepsbedrijven in de onderzochte gebieden 83% van het totaal aantal geregistreerde bedrijven. Dit is iets meer dan het landelijk percentage. Het aandeel van de akkerbouw- en glastuinbouwbedrijven in het totaal aantal hoofdberoepsbedrijven is in de onderzoeksgebieden groter dan landelijk. Deze oververtegenwoordiging houdt verband met de opname van enkele gebieden in het westen van het land. Voor de populatie van de kleine bedrijven in de onderzoeksgebieden heeft de oververtegenwoordiging van de glastuinbouwbedrijven geen gevolgen. De glastuinbouwbedrijven hebben vrijwel alle een produktie-omvang die 120 sbe te boven gaat.

In de betreffende gebieden zijn de bedrijven opnieuw ingedeeld naar hoofd- en nevenactiviteiten van het bedrijfshoofd. Daartoe is in een aantal gevallen een correctie uitgevoerd op de opgaven voor de landbouwteiling, bijvoorbeeld op grond van de leeftijd van het bedrijfshoofd of van de afhankelijkheid van sociale uitkeringen.

Eveneens is nagegaan wat voor nevenactiviteiten op de agrarische bedrijven worden uitgevoerd. Op hoofdberoepsbedrijven is voorts de opvolgingssituatie bezien indien het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is.

Bij de landbouwteiling is er sprake van de land- of tuinbouw als hoofdberoep indien meer dan de helft van de arbeidstijd aan het bedrijf wordt besteed.

Met de gecorrigeerde indeling wordt een nauwkeuriger inzicht verkregen in het aantal hoofdberoepsbedrijven. In de onderzochte gebieden kwam de volgende verdeling voor:

- land- en tuinbouwers zonder nevenactiviteiten 68%;
- land- en tuinbouwers met nevenactiviteiten 5%;
- personen met een niet-agrarisch hoofdberoep 17%;
- rustende, voormalige land- en tuinbouwers 10%.

Ruim een kwart van de bedrijven kan men dus beschouwen als een zogenaamd nevenbedrijf. Het aantal rustende boeren en tuinders is veel groter dan uit de opgave van de geregistreerden voor de landbouwteiling blijkt.

Er bestaat verder een aanmerkelijk verschil in bedrijfsom-

vang tussen de onderscheiden categorieën. Land- en tuinbouwers zonder nevenactiviteiten hebben veelal een bedrijf van meer dan 90 sbe. De categorie die wel nevenactiviteiten naast het bedrijf heeft omvat veelal bedrijven van 50 tot 130 sbe. De personen met een niet-agrarisch hoofdberoep en de rustende boeren en tuinders hebben veelal kleine tot zeer kleine bedrijven. Het merendeel van deze bedrijven is kleiner dan 50 sbe.

- Enquête

Voor het verkrijgen van inzicht in de ervaringen en de opvattingen van de boeren en tuinders op kleine bedrijven is een enquête gehouden. Hiertoe zijn binnen de onderzoeksgebieden een aantal bedrijven geselecteerd met de volgende kenmerken:

- hoofdberoep land- of tuinbouwer met of zonder nevenactiviteiten;
- bedrijfshoofd jonger dan vijftig jaar, of ouder met een bedrijfsopvolger;
- bedrijfsomvang in 1982 minder dan 120 sbe.

In de steekproef zijn 600 bedrijven opgenomen. De verdeling daarvan over het land komt globaal overeen met de verdeling van het totaal van bedrijven uit de landbouwtelling dat aan genoemde voorwaarden voldoet.

Landelijk zijn er ongeveer 18.000 dergelijke bedrijven. Dit aantal is als volgt uit het totaal van de geregistreerden bij de landbouwtelling af te leiden. Daarbij is gebruik gemaakt van de verhouding en in de geïnventariseerde gebieden.

	Aantal
Geregistreerden in 1986	133.800
- nevenberoepers	<u>25.300</u>
- hoofdberoep landbouwer/tuinder	<u>108.500</u>
w.v. met bedrijven van 120 sbe en meer	ca. <u>68.000</u>
met bedrijven tot 120 sbe	ca. <u>40.500</u>
w.v. bedrijfshoofd 50 jaar of ouder	
zonder opvolger	ca. <u>22.000</u>
bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar	
en ouderen met een opvolger	ca. <u>18.500</u>

Rond de jaarwisseling 1983-1984 zijn in totaal 475 van de 600 aangeschreven bedrijfshoofden geïnterviewd. Dit resultaat van bijna 80% medewerking komt overeen met dat bij andere LEI-enquêtes.

De bedrijven van de geënquêteerden behoren overwegend tot de grondgebonden bedrijfstypen: 39% behoort tot het melkveehouderijtype (de melkveehouderij vormt hier minstens 60% van de produktie-omvang) en 20% behoort tot het akkerbouwtype.

De uitkomsten die bij de enquête zijn verkregen, zijn vergeleken met onder andere die van de landbouwellingen in 1978 en 1985. Daardoor is het mogelijk de ontwikkeling van de kleine bedrijven te volgen in een periode waarin beperkende maatregelen als de superheffing van kracht zijn geworden.

Tabel 1.1 Procentuele verdeling van de bedrijven van geënquêteerden naar bedrijfsoppervlakte per bedrijfstype (1983)

Bedrijfs- opper- vlakte	Bedrijfstype					totaal
	melkvee- bedrij- ven	intens. en ov. veebedr.	akkerb.- bedrij- ven	tuinb.- bedrij- ven	gemengde en ov. bedrijven	
Minder dan						
1 ha	-	19		10		5
1 - 5	2	38	1	72	8	19
5 - 10	20	14	1	13	18	14
10 - 15	46	22	12	4	32	27
15 - 20	26	6	37	1	21	21
20 ha e.m.	6	1	49		21	14
Totaal	100	100	100	100	100	100
Aantal	185	82	95	72	41	475

Zoals uit de tabel 1.1 blijkt heeft een aanzienlijk deel van de bedrijven in grondgebonden sectoren als de melkveehouderij en de akkerbouw een geringe oppervlakte.

De geënquêteerden behoren tot diverse leeftijdsklassen. 29% van hen was bij de enquête jonger dan 40 jaar. 42% was 40-50 jaar en 29% was 50 jaar of ouder. Op laatstgenoemde groep was bij de inventarisatie een bedrijfsopvolger aanwezig. Van de bedrijfs-
hoofden jonger dan 50 jaar komt de leeftijdsopbouw overeen met die van de overeenkomstige klasse bij alle hoofdberoepers in land- en tuinbouw.

2. De financiële situatie

2.1 Eigendom van grond en gebouwen

Het verwerven van eigendom van onroerende goederen wordt door veel bedrijfshoofden in de landbouw als een belangrijke doelstelling gezien. Het bezit van een eigen erf geeft onder andere zekerheid voor minder goede tijden. Het maakt het mogelijk om zonder toestemming van de eigenaars-verpachters naar eigen inzicht veranderingen te kunnen aanbrengen. Verder is voor veel bedrijfshoofden het bezit van een eigen bedrijf van grote betekenis als men gaat beëindigen. Het opbouwen van het bedrijf is dan ook niet alleen het verbeteren van de inkomensbron, maar vult in veel gevallen ook de spaarpot die later kan worden aangesproken.

Op de geëquëteerde bedrijven is ca. 60% van de gebruikte cultuurgrond in eigendom van de boer of tuinder. Gemiddeld is dus van de oppervlakte van 12 ha ruim 7 ha eigen grond.

Het aandeel van de gepachte oppervlakte varieert; 36% van de bedrijven pacht geen grond en 15% pacht alle grond. Een aanzienlijk deel van de gepachte grond is overigens gepacht van ouders of schoonouders. Vooral bij de jongere bedrijfshoofden komt pacht van grond voor. Op de geëquëteerde bedrijven komt de eigendompachtverhouding vrijwel overeen met de landelijke verhouding.

De ontwikkeling naar een groter aandeel grond in eigendom - jaarlijks neemt het pachtareaal met 1% af - komt ook op de kleine bedrijven voor. Op de geëquëteerde bedrijven die over langere tijd konden worden gevolgd was het aandeel van de eigen grond toegenomen van 56% in 1978 tot 61% in 1985. Opmerkelijk daarbij is ook dat een vergroting van de in gebruik zijnde oppervlakte zich heeft voltrokken door vergroting van de oppervlakte in eigendom (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1 De toeneming van het aantal ha cultuurgrond op geëquëteerde bedrijven 1) in de periode 1978-1985; aantal ha in 1978 = 100

	1978	Index		
		1978	1983	1985
Gepachte oppervlakte	1998 ha	100	103	96
In eigendom	2549 ha	100	119	117
Totale oppervlakte	4547 ha	100	112	108

1) 420 van de 475 bedrijven, die in genoemde periode konden worden gevolgd.

Bij de verdere ontwikkeling van de eigen oppervlakte bieden de uitkomsten van de enquête enig houvast. Omstreeks de jaarwisseling 1983-84 verwachtte bijna de helft van de geënquêteerden in de komende jaren mogelijkheden om de oppervlakte van hun bedrijf te kunnen uitbreiden. De anderen verwachtten echter dat er onvoldoende grond voor bedrijfsvergroting beschikbaar zou komen.

Voor een kwart van de geënquêteerden was het beschikbaar komen van grond geen reden om deze aan te kopen; 10% heeft geen belangstelling voor meer grond en 17% acht het aankopen van grond niet haalbaar. Een kwart zou vrijkomende grond willen kopen. Het merendeel van deze ondervraagden was hierover eniger mate aarzelend. Een tiende, vooral jongere boeren en tuinders, zou echter de vrijkomende grond zeker kopen.

Het aandeel van de bedrijfsgebouwen op kleine bedrijven dat eigendom is van de boer of tuinder komt overeen met het landelijk aandeel (90%).

2.2 Leningen

Van de geënquêteerde boeren en tuinders heeft 62% leningen afgesloten voor de financiering van het bedrijf. Dit is ongeacht de looptijd en kan zowel kort als lang lopend krediet betreffen. Het geleende bedrag varieert daarbij van enkele tienduizenden gulden tot soms meer dan 300.000 gulden. Ten opzichte van een gemiddeld leningsbedrag van bijna 120.000 gulden is er een kwart van het totaal dat minder en ruim een kwart dat meer dan gemiddeld heeft geleend. De grootste leningen zijn aangegaan door de

Tabel 2.2 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar het geleende bedrag voor de bedrijfsfinanciering per leeftijdsgroep. Tussen haakjes het percentage met familie-leningen

Leningsbedrag	Leeftijd			Totaal
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	
Geen leningen	28	37	51	38
Minder dan 50.000 gulden	12	15	11	13
50-100.000 gulden	15	12	12	13
100-200.000 gulden	20	20	11	18
200.000 gulden en meer	17	10	9	11
Onbekend	8	6	6	7
Totaal	100	100	100	100
	(49)	(37)	(19)	(33)

jongere boeren en tuinders. Daarbij dient te worden bedacht dat een deel van de bedrijfshoofden nog slechts enkele jaren geleden het bedrijf heeft overgenomen van hun ouders.

Het geleende bedrag is groter naarmate het bedrijven met een wat grotere produktie-omvang betreft. Verder zijn er grotere leningen afgesloten op bedrijven met intensieve veehouderij. Van de tuinbouwbedrijven daarentegen heeft een aanzienlijk deel geen leningen afgesloten.

Het beeld van de schuldenpositie van de geënquêteerde bedrijven komt goed overeen met dat van de LEI-boekhoudbedrijven.

Bij het beoordelen van de leningsituatie moet rekening worden gehouden met familieleningen. Een derde van de geënquêteerden met een lening heeft geld geleend van familieleden. Ongeveer 23% van het geleende totaalbedrag was door familieleden beschikbaar gesteld. Per desbetreffend bedrijf was 74.000 gulden van familie geleend. De voorwaarden voor de familieleningen zijn gunstiger dan bij bankleningen. Slechts de helft van de geënquêteerden behoeft zijn familieleningen af te lossen. Op een aanzienlijk deel is een geringere rente dan normaal verschuldigd.

In de afgelopen jaren was slechts een gering aantal geënquêteerden niet in staat geweest om aan hun rente en aflossingsverplichtingen te voldoen. Enkeligen hadden hiermee tijdelijk problemen gehad.

Van de onderzochte bedrijven had 7% ooit een beroep gedaan op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Enkeligen hadden daarentegen zelfs nog nooit van dit Fonds gehoord.

2.3 Het inkomen

In 1982 behaalden de geënquêteerden gemiddeld een belastbaar inkomen van 26.000 gulden. Er zijn echter grote verschillen. Een derde bleef beneden 20.000 gulden, eveneens een derde verdiende 20-30.000 gulden en een derde kwam boven 30.000 gulden.

Hoge en lage inkomens komen zowel bij oudere als bij jongere bedrijfshoofden voor. Dit komt onder andere doordat op de helft van de bedrijven neveninkomsten worden verkregen. Zo werkt op een vijfde van de bedrijven het bedrijfshoofd en of zijn echtgenote buiten het bedrijf. 13% van de geënquêteerden ontvangt een uitkering. Verder heeft men inkomen van rente op spaartegoeden, van verzorging van familieleden en van de verhuur van grond of gebouwen.

De hoogte van het belastbaar inkomen verschilt maar weinig terwijl de bedrijven toch aanzienlijk in grootte verschillen. Op een kwart van de bedrijven met minder dan 90 sbe wordt een belastbaar inkomen van meer dan 30.000 gulden verkregen. Op de bedrijven van boven die omvang is dit een derde deel. Het aandeel van de bedrijven met neveninkomen ligt bij een omvang tot 90 sbe op 60%, terwijl van de bedrijven boven die grens 40% neveninkomsten heeft.

Tabel 2.3 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar het fiscaal inkomen in 1982 per leeftijdsgroep

Inkomensbedrag	Leeftijd			Totaal
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	
Minder dan 10.000 gld.	10	13	8	11
10-20.000 gld.	20	19	21	20
20-30.000 gld.	26	27	34	28
30-40.000 gld.	17	16	18	17
40.000 gld. en meer	15	12	11	12
Onbekend	12	13	8	12
Totaal	100	100	100	100

Het aandeel van het belastbaar inkomen van buiten het bedrijf verschilt sterk. Op bijna een kwart van de bedrijven is het inkomenstaandeel van buiten het bedrijf groter dan 25%.

Van de oudere bedrijfshoofden heeft een groter deel neveninkomsten dan van de jongere. Een groter deel van hen ontvangt een uitkering. Verder zijn er veel ouderen met neveninkomsten uit spaartegoeden en uit de verhuur van grond of gebouwen. De inkomensaanvulling bij de jongeren komt voornamelijk van het werk van het bedrijfshoofd of van zijn vrouw. Voorts komen ook bij jongeren neveninkomsten uit de recreatiesector voor.

Tabel 2.4 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar de aard van de neveninkomsten per leeftijdsgroep

Bron van neveninkomsten	Leeftijd			Totaal
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	
Werk bedrijfshoofd	18	10	10	13
Werk echtgenote	12	5	2	6
Uitkering	4	10	28	13
Overige	12	20	25	19
Geen	54	55	35	49
Totaal	100	100	100	100

2.4 Mening over het inkomen

Hoewel de geënquêteerden gemiddeld een laag fiscaal inkomen hebben was het volgens slechts een tiende onvoldoende om de gezinsuitgaven te doen. In deze gezinnen had men moeten bezuinigen op de vrijetijdsbesteding onder andere van de kinderen en op de inrichting van de woning.

Volgens een vijfde van de geënquêteerden was het inkomen doorgaans onvoldoende geweest om bedrijfsinvesteringen te kunnen doen. Bijna een kwart had alleen maar kleine investeringen kunnen doen.

Een ontoereikend geacht inkomen treft men vooral aan bij degenen die minder dan 20.000 gulden verdienen. Ook op bedrijven die kleiner zijn dan 90 sbe zijn meer geënquêteerden ontevreden over het inkomen dan boven die omvang. Toch vindt bijna de helft van de geënquêteerden met een bedrijf van minder dan 90 sbe het inkomen voldoende. Op de wat grotere bedrijven ligt de verhouding maar weinig gunstiger.

Bij deze ervaringen moet echter worden opgemerkt dat het fiscaal inkomen een te ongunstig beeld geeft van de inkomenssituatie. Bij de bepaling hiervan zijn soms aanmerkelijke aftrekposten op het onzuivere inkomen in mindering gebracht. Dit betreft op de eerste plaats de zelfstandigenaftrek, verder de meewerkaftrek ten behoeve van het meewerken van de echtgenote. Daarnaast zal men in veel gevallen ook een aftrek hebben toegepast voor de oudedagsvoorziening. Bij elkaar kan daardoor het inkomen belangrijk hoger liggen dan het fiscale inkomen dat gemiddeld op 26.000 gulden kwam. In geval van een meewerkende echtgenote zal men circa 10.000 gulden meer verdiend hebben. Dit bedrag stemt ook beter overeen met het gemiddeld gezinsinkomen dat op de (overigens niet geheel vergelijkbare) kleinere bedrijven met een LEI-boekhouding werd behaald.

- Mogelijke inkomensverbetering

Aan de geënquêteerden is gevraagd of zij op het bestaande bedrijf mogelijkheden tot verbetering van het inkomen aanwezig achten. Een dergelijke verbetering zou niet met ingrijpende veranderingen gepaard mogen gaan. Van de geënquêteerden ziet 60% hiertoe mogelijkheden. In de akker- en tuinbouw gaat het hierbij vooral om het telen van andere dan de reeds geteelde gewassen of variëteiten. Daarnaast kunnen een andere teeltwijze, het verbeteren van grond en het beregenen van gewassen een bijdrage leveren.

In de veehouderij zouden er mogelijkheden zijn door het vergroten van de eigen voederwinning, het beregenen van de gewassen of het grasland en verder door een andere wijze van houden van het vee en door het beter selecteren.

Andere mogelijkheden zoals het verlagen van de machinekosten en het vergroten van geldelijke opbrengst door het zelf gereed

maken en verkopen van produkten worden door slechts weinig geënquêteerden genoemd.

Het benutten van genoemde inkomensmogelijkheden vraagt op bijna de helft van de desbetreffende bedrijven investeringen. Voorzover deze nodig zijn heeft de helft van de betrokkenen daartoe voldoende eigen middelen. De andere helft zou bij een beroep op de bank naar hun verwachting vrijwel steeds de benodigde middelen kunnen verkrijgen. Slechts enkelen verwachten dat de financiering niet zou gelukken.

2.5 Conclusies

- Op de kleine bedrijven die bij het onderzoek zijn geënquêteerd, wijkt de eigendom-pacht verhouding niet af van die van de grotere bedrijven. Ca. 60% van de bedrijfsoppervlakte - gemiddeld 12 ha - is eigendom, van de gebouwen is dit 88%.
- De vermogenssituatie is er veelal gunstig. Slechts twee derde van de bedrijfshoofden heeft middelen geleend voor de financiering, waarbij het gaat om gemiddeld 120.000 gulden per bedrijf.
- Familieleningen, op een derde van de bedrijven met een kwart van het geleende bedrag, verzachten de financiële lasten. Problemen met de betaling van rente en aflossing kwamen slechts sporadisch voor.
- Op de helft van de bedrijven heeft men aanvullend inkomen uit voornamelijk werk buiten het bedrijf of uit een uitkering.
- Twee derde van de geënquêteerden heeft een fiscaal inkomen dat lager ligt dan 30.000 gulden. Dit is dus beneden het bedrag dat bij de bijstandsverlening als gezinsminimum geldt.
- In veel gevallen slaagt men erin om met het lage inkomen rond te komen. Op slechts een tiende van de bedrijven was het inkomen doorgaans onvoldoende voor de gezinsuitgaven. Voor het verrichten van bedrijfsinvesteringen vond men het inkomen in veel meer gevallen ontoereikend.
- Ca. 60% van de bedrijfshoofden is van mening dat het inkomen uit bedrijf zonder grote veranderingen verbeterd kan worden. Voor zover daarvoor investeringen noodzakelijk zijn beschikt men over voldoende financieringsmogelijkheden.

3. Leef- en werksituatie

3.1 Inleiding

Bij het beoordelen van de omstandigheden op de kleine land- en tuinbouwbedrijven is het noodzakelijk om aandacht te geven aan elementen die het welbevinden van de bedrijfshoofden en hun gezinnen kunnen beïnvloeden. Daarbij zal men de positie van de gezinnen op de kleine bedrijven moeten vergelijken met die van andere gezinnen in de agrarische sector en met die van andere bevolkingsgroepen.

In dit hoofdstuk wordt een indruk gegeven van de gezins- en woonsituatie, de arbeidsomstandigheden en de vrije tijdssituatie. In aansluiting daarop speelt ook de mate waarin men verzekerd is tegen bepaalde risico's een rol. Het is bij dit onderzoek niet mogelijk om een volledige beschrijving te geven van deze aspecten. Volstaan moet worden met een aantal indicaties dat bij het bedrijfsbezoek is verkregen.

3.2 De gezinssituatie

Op de kleinere bedrijven zijn verhoudingsgewijs veel meer ongehuwde bedrijfshoofden dan op de grotere. Van de geënquêteerden was 21% niet of nog niet gehuwd, terwijl van alle bedrijfshoofden slechts 12% ongehuwd is (Loeffen, 1984). Een deel van de ongehuwde bedrijfshoofden is de leeftijd waarop dooreengenumen boeren en tuinders trouwen reeds gepasseerd. Deze ongehuwde bedrijfshoofden wonen veelal nog bij hun ouders.

Van de bedrijfshoofden is 6% getrouwd en heeft geen kinderen, 73% heeft een gezin met één of meer kinderen te onderhouden. Ruim een derde heeft één of twee kinderen, eenzelfde aantal heeft drie of vier kinderen en bijna een vijfde heeft er vijf of meer. Bij vergelijking met landelijke cijfers over de gezinsgrootte blijken de onderzochte gezinnen belangrijk groter (CBS-budgetonderzoek, 1982). Hierbij dient men te bedenken dat de geënquêteerden tot sterk verschillende leeftijdsgroepen behoren. Als gevolg hiervan verschilt ook het aantal en de leeftijd van de kinderen. Over het geheel genomen verschilt de gezinsgrootte op de kleine bedrijven niet van die op alle land- en tuinbouwbedrijven (Loeffen, 1984).

Van ruim 40% van de geënquêteerden zijn de kinderen alle nog leerplichtig of beneden de leerplichtleeftijd. Van de oudere kinderen zijn er echter ook die vanwege het verder studeren ten laste van hun ouders komen. Gemiddeld heeft men per gezin twee schoolgaande en jongere kinderen; 31% van de geënquêteerden heeft echter daarboven nog de zorg voor één of meer kinderen (gemiddeld 1,5) boven de leerplichtige leeftijd.

3.3 De woonsituatie

Bij de bouw van bedrijfsgebouwen in de land- en tuinbouw is het in de loop van tijd steeds gebruikelijker geworden om de woning los van de gebouwen voor het bedrijf te plaatsen. De scheiding van gezin en bedrijf en tussen wonen en werken zal er gemakkelijker door tot stand kunnen komen. Bij een vrijstaande woning zal men minder hinder ondervinden van stof, reuk, insecten, ongedierte en lawaai.

Op ruim de helft van de onderzochte bedrijven stond de woning los van de gebouwen voor de bedrijfsuitoefening, op de andere helft vormden bedrijfsgebouwen en woning één geheel. Vooral bij de nieuwere gebouwen staan de woningen vrij. Van alle gebouwen is twee vijfde minder dan 50 jaar oud; bij de vrijstaande is dit drie vijfde. Naast gebouwen met een ouderdom van 50-100 jaar is een aanzienlijk deel (22%) meer dan 100 jaar oud. Dit betreft dan vooral boerderijen waarbij huis en bedrijfsgebouwen één geheel vormen.

Tabel 3.1 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar ouderdom en plaats van de woning. Tussen haakjes het percentage tevreden bewoners

Plaats van de woning	Ouderdom van de woning			Totaal
	tot 50 jaar (83)	50-100 jaar (58)	100 jaar en ouder (49)	
Vrijstaand	66	40	23	53
Aaneengebouwd	34	60	77	47
Totaal	100	100	100	100
Aantal	197	172	106	475

Over het geheel genomen vindt twee derde van de geënquêteerden de woning goed. Een vierde vindt het huis redelijk en de overigen matig tot slecht. Het minder goede oordeel komt op 39% van de aaneengebouwde boerderijen voor. Dit komt vooral door het grotere aantal oudere boerderijen dat aaneengebouwd is. Een minder gunstig oordeel komt vooral bij oudere gebouwen voor; of de woning dan vrijstaat of aaneen gebouwd is maakt dan nauwelijks verschil.

Bij de mogelijkheden tot aanpassing van de woning en de andere bedrijfsgebouwen heeft 12% van de geënquêteerden te maken met de eigenaar van de gebouwen. Daardoor zal men minder geneigd zijn om wijzigingen in de gebouwen aan te brengen. Gepachte gebouwen komen vooral bij jongere boeren en tuinders voor.

3.4 Arbeidsbezetting en werktijden

Ondanks de geringe omvang van de onderzochte land- en tuinbouwbedrijven - gemiddeld maar twee derde van de produktie-omvang die onder normale omstandigheden aan één arbeidskracht werkgelegenheid biedt - is er op 36% van de geënquêteerde bedrijven zelfs een tweede mannelijke arbeidskracht werkzaam. Meestal betreft het een gezins- of familielid (veelal vader of broer), maar ook arbeidskrachten in loondienst komen op de kleine bedrijven voor.

Op ruim de helft van de onderzochte bedrijven werkt de vrouw van het bedrijfshoofd regelmatig mee op het bedrijf. Op 20% werken ook zoons of dochters mee die hun bezigheden hoofdzakelijk buiten het bedrijf hebben.

Naast de vaste kern van eigen gezinsarbeidskrachten, van familieleden en soms van personen in loondienst, wordt 40% van de geënquêteerden bij de werkzaamheden op hun bedrijf geholpen door arbeidskrachten van andere bedrijven. Omgekeerd werkt eenzelfde aantal bedrijfshoofden met hun medewerkers op andere bedrijven.

Het aantal arbeidsuren per week is aanzienlijk; gemiddeld werken de bedrijfshoofden 54 uur, het merendeel zelfs meer dan 60 uur. Slechts een klein aantal geënquêteerden vooral oudere bedrijfshoofden werkt gemiddeld minder dan 40 uur op het bedrijf (tabel 3.2). De zoons werken volgens de geënquêteerde bedrijfshoofden veelal eveneens een volledige werkweek op het bedrijf mee.

Bij de interpretatie van dit alles moet bedacht worden dat 11% van de geënquêteerden in meerdere of mindere mate arbeidsongeschikt is; het merendeel is voor minder dan 60% arbeidsongeschikt; enkelen daarentegen zijn het volledig.

De echtgenoten van de geënquêteerden werken, vooral op de bedrijven met vee, een vrij groot aantal uren op het bedrijf.

Tabel 3.2 Procentuele verdeling van geënquêteerde bedrijfshoofden naar het gemiddeld aantal gewerkte uren per week per leeftijdsgroep

Gemiddeld aantal uren per week	Leeftijd			
	jonger dan 40	40-50 jaar	50 jaar en ouder	Alle geënquêteerden
Minder dan 40 uur	10	11	19	14
40-50 uur	12	13	12	12
50-60 uur	22	15	22	19
60 uur en meer	56	61	47	55
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

Ruim de helft van de boerinnen werkt meer dan 10 uur per week op het bedrijf, waaronder 27% met meer dan 20 uur. Het meewerken van de boerinnen is niet beperkt tot de jongsten, ook van de ouderen werkt een belangrijk aantal mee op het bedrijf.

Tabel 3.3 Procentuele verdeling van de echtgenoten van geënquêteerden naar het gemiddeld aantal gewerkte uren per week per leeftijdsgroep

Gemiddeld aantal uren per week	Leeftijd			
	jonger dan 40	40-50 jaar	50 jaar en ouder	Alle echtgenoten
geen of 1-10 uur	43	35	50	42
10-20 uur	27	30	30	29
20 uur en meer	30	35	20	29
Totaal	100	100	100	100
Aantal	128	142	103	373

3.5 Vrije tijd en de vakantie

In de samenleving heeft zich de afgelopen jaren een ontwikkeling afgetekend naar kortere arbeidstijden, meer vrije dagen en langere vakanties. Bij deze ontwikkelingen blijven de bedrijfs- hoofden op de kleinere bedrijven duidelijk achter. Bijna de helft van de geënquêteerden zegt in een jaar tijd geen enkele vrije dag gehad te hebben. Slechts 29% heeft een of meer vrije dagen, de overigen hebben enkele dagen vakantie met al dan niet enkele andere vrije dagen gehad. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij de veehouders een dag waarop men bijvoorbeeld niet behoefde te werken als een vrije dag is beschouwd. De akkerbouwers daarentegen beschouwen de zondagen waarop zij niet werken niet als vrije dagen; bij hen hebben vakantie en vrije dagen alleen op doorde weekse dagen betrekking.

Opmerkelijk is dat ruim 70% van de geënquêteerden van mening is dat zij genoeg mogelijkheden hebben om vrije tijd te nemen. Slechts een klein aantal van degenen die onvoldoende vrije tijd kunnen nemen, beschouwt dit als een probleem. De overigen schikken zich in hun omstandigheden. Blijkbaar zijn er op de bedrijven perioden waarin minder werk is of waarbij een verschuiving van de werkzaamheden mogelijk is. Zo zegt de helft van de geënquêteerden dat er soms te weinig werk is op het bedrijf. De zogenaamde slappe perioden op het bedrijf komen zowel op de kleinste als op de wat grotere bedrijven voor. Vermoedelijk hangen de mogelijkheden om voldoende vrije tijd te verkrijgen voornamelijk met de

Tabel 3.4 Procentuele verdeling van geënquêteerden naar de vrije tijdssituatie per bedrijfstype

Vrije tijdssituatie	Bedrijfstype				
	Melk- vee- houd.	Int. en overige veehoud.	Akker- bouw	Tuin- bouw- en gem.	Alle bedrij- ven
Vak.1) en vrije dagen	10	10	14	17	13
Vak. zonder vrije dagen	6	13	12	12	9
Alleen vrije dagen	19	23	42	35	29
Geen vakantie en geen vrije dagen	65	54	32	36	49
Totaal	100	100	100	100	100
Aantal	185	82	95	113	475

1) Vakantie; 3 of meer vrije dagen aaneen.

organisatie van de werkzaamheden samen en gaat het ook om de waarde die aan vrije tijd wordt toegekend in vergelijking tot de moeite die het kost om de werkzaamheden anders uit te voeren.

- Vervanging

Het merendeel van de geënquêteerden behoefde met het oog op vakantie of vrije dagen geen vervanger van buiten de kring van gezins- of familieleden aan te trekken. De werkzaamheden werden dan verricht door de gewoonlijk al op het bedrijf werkzame personen. Slechts 11% van de geënquêteerden deed wel een beroep op andere personen zoals burens, kennissen of de bedrijfsverzorger. Er blijkt dus duidelijk een grote betrokkenheid van het gezin en bij de familieleden om het bedrijf in stand te houden.

In geval van tijdelijke arbeidsongeschiktheid worden de geënquêteerden veelal vervangen door personen uit de kring van gezins- en familieleden. In slechts een klein aantal gevallen werd een beroep gedaan op burens en kennissen of op de bedrijfsverzorger. Het aantal geënquêteerden dat wegens ziekte of ongeval vervangen moest worden - in 1983 was dat een vijfde van het totaal - en daarvoor een vergoeding moest betalen bleef daardoor beperkt tot enkele tientallen. Toch zijn veel meer geënquêteerden - bijna een kwart - lid van de bedrijfsverzorgingsdienst. Slechts weinig leden maken daarvan gebruik bij arbeidsongeschiktheid. Nog geringer is het aantal leden dat ten behoeve van vrije tijd of vakantie de bedrijfsverzorger inschakelt. Daarnaast doet een klein aantal geënquêteerden een beroep op de bedrijfsverzorger bij drukke werkzaamheden. De leden die geen

Tabel 3.5 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar lidmaatschap en houding tegenover bedrijfsverzorgingsdienst per leeftijdsgroep

Mening over bedrijfsver- zorging	Leeftijd			
	jonger dan 40	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opv.	Alle leef- tijden
Leden	23	28	17	24
Niet-leden:				
- heeft andere oplossing	45	42	65	49
- heeft bezwaren	12	16	10	13
- vindt het wel nuttig	14	11	5	10
- weet het niet	6	3	3	4
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

gebruik van de bedrijfsverzorgingsdienst maakten, lieten dit achterwege omdat het niet nodig was. Enkelenvonden de bedrijfsverzorger te duur.

De geënquêteerden die niet bij de bedrijfsverzorgingsdienst zijn aangesloten hebben bij vervangingsbehoefte veelal nog andere mogelijkheden dan het inschakelen van de bedrijfsvervanger. Een klein aantal niet-leden ter grootte van 10% van de geënquêteerden stond positief tegenover de bedrijfsverzorging als men een vervanger nodig mocht hebben. Een bijna even groot deel vond de bedrijfsverzorger te duur en daarom niet te benutten. Verder was er een klein aantal dat bezwaren had tegen het inschakelen van een bedrijfsverzorger.

De bedrijfsverzorgingsdienst wordt gunstiger beoordeeld door de jongere dan door de oudere geënquêteerden. Een iets groter aantal jongeren is lid van de organisatie of vindt deze nuttig. De ouderen hebben veelal gezinsleden die kunnen vervangen.

3.6 Verzekeringen

Geleidelijk aan is het pakket van sociale voorzieningen steeds meer omvattend geworden. Niet alleen de personen in loondienst zijn hierop een beroep gaan doen, ook zelfstandigen zijn er toe overgegaan om voor henzelf en voor hun gezinnen (noodzakelijke) voorzieningen te treffen.

Uit de enquête op de kleine bedrijven blijkt dat vrijwel alle geënquêteerden zijn verzekerd voor de kosten van verblijf in het ziekenhuis en specialistenhulp. De helft van de geënquête-

teerden is aangesloten bij een ziekenfonds. Gezien de bedrijfsomvang en het veelal lage inkomen zou mogelijk een wat groter deel van de geënquêteerden een beroep kunnen doen op het gereduceerd tarief van de ziekenfondsen. Van de geënquêteerden had bijvoorbeeld twee derde een inkomen van minder dan 30.000 gulden.

Het zijn overwegend iets meer oudere boeren en tuinders die zijn aangesloten bij het ziekenfonds. Opmerkelijk is dat vooral in het Noorden en Oosten van het land meer geënquêteerden zijn aangesloten bij een ziekenfonds dan in het Westen en Zuiden van het land.

In geval van arbeidsongeschiktheid door ziekte of door een ongeval kan de helft van de geënquêteerden een beroep doen op een verzekering. Bijna 40% van de geënquêteerden ontvangt een uitkering bij ziekte en ongeval en 11% alleen bij een ongeval. Gelet op de hoogte van de uitkering is slechts 15% van de geënquêteerden van mening dat deze toereikend is om een vervanger te kunnen betalen.

Bij de interpretatie van de uitkomsten van de enquête moet er rekening mee worden gehouden dat ruim een tiende van de geënquêteerden blijvend arbeidsongeschikt is. Zij ontvangen een uitkering krachtens de Algemene Arbeidsongeschiktheids Wet (AAW). Enkele bedrijfshoofden zijn voor meer dan 80% arbeidsongeschikt, het overgrote van de anderen is dus gedeeltelijk arbeidsongeschikt. Verder ontvangen enkelen reeds AOW (3% van totaal).

De Algemene Arbeidsongeschiktheids Wet voorziet in een behoefte op de kleine bedrijven. Niet alleen door het gebruik dat een aantal ouderen hiervan reeds maakt, maar ook doordat een groot aantal bedrijfshoofden in feite niet of onvoldoende verzekerd is tegen risico's. Het alsnog aangaan van een dergelijke verzekering zou een onevenredig beslag leggen op het inkomen.

Tabel 3.6 Procentuele verdeling van geënquêteerden naar hun verzekering i.v.m. arbeidsongeschiktheid per leeftijdsgroep

Aard van verzekering	Leeftijd			
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	Alle leeft. groepen
AAW-uitkering	1	11	19	11
Verzekerd voor ongeval	6	12	15	11
Verzekerd voor ongeval en ziekte	39	47	29	39
Niet-verzekerd	54	30	37	39
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

Slechts een kwart van de geënquêteerden, relatief meer ouderen, heeft een eigen oudedagsvoorziening (tabel 3.7). Volgens deze geënquêteerden zijn de uitkeringen die zij bijvoorbeeld bij hun 65e jaar ontvangen echter veelal onvoldoende om er met de AOW-uitkering van te kunnen leven. Slechts 11% van de geënquêteerden was van mening dat hun oudedagsvoorziening redelijk of voldoende zou kunnen zijn. De anderen denken een te geringe uitkering te ontvangen of hebben geen mening over de toereikendheid van het bedrag.

Tabel 3.7 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar oudedagsvoorziening per leeftijdsgroep

Oudedagsvoorziening	Leeftijd			
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	Alle leeft. groepen
Zonder voorziening	80	73	72	75
Met geringe voorziening	5	7	8	7
Met redelijke voorziening	2	4	4	3
Met goede voorziening	7	7	8	7
Geen mening over toereikendheid	6	9	8	8
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

Hoewel dat niet direct uit de enquête naar voren komt mag uit het voorgaande worden opgemaakt dat boeren en tuinders op kleine bedrijven moeite hebben om middelen opzij te leggen voor later. Dit nog afgezien van de vraag of het voor hen verstandig zou zijn om deze besparingen aan het bedrijf te onttrekken in de verwachting dat er een beter rendement mee zou kunnen worden verkregen.

3.7 Conclusies

- Van de bedrijfshoofden op de kleine bedrijven is een groter deel dan gebruikelijk niet gehuwd. Voor het overige komt de gezinssituatie overeen met die op andere land- en tuinbouwbedrijven.
- Op de kleine bedrijven woont men overwegend in oude tot zeer oude woningen. Op de helft van de bedrijven zijn huis en schuur aaneen gebouwd. Vooral van de oudere woningen wordt

de kwaliteit veelal als onvoldoende beoordeeld. Van het totaal is dit een derde deel.

- De leefwijze van de bedrijfshoofden en van hun echtgenote wordt veelal gekenmerkt door het grote aantal uren dat men op of voor het bedrijf bezig is. Vrije dagen komen op de helft van de bedrijven voor, vakantie op een vijfde. Slechts weinig bedrijfshoofden zijn ontevreden over de mogelijkheden om vrije tijd te nemen. Een vervanger in geval van vrije tijd of bij arbeidsongeschiktheid betreft het merendeel van de bedrijfshoofden uit de kring van gezins- en familieleden. Op de bedrijfsverzorgingsdienst doet men sporadisch een beroep, ook al is men zoals een kwart van de geënquêteerden, bij een dergelijke organisatie aangesloten.
- Vrijwel alle geënquêteerden zijn verzekerd voor de ziektekosten en specialistenhulp; de helft is lid van het ziekenfonds. Slechts weinig geënquêteerden hebben een toereikende verzekering in geval zij arbeidsongeschikt worden. Circa de helft is hiervoor zelfs niet verzekerd.
- Op kleine bedrijven wordt duidelijk bezuinigd op voorzieningen ten behoeve van de oude dag. Slechts een tiende van de bedrijfshoofden verwacht van de uitkering en het AOW-pensioen bij het bereiken van de 65 jaar rond te kunnen komen. Op drie kwart van de bedrijven is hiervoor geen enkele regeling getroffen. Blijkbaar is men dan overwegend aangewezen op middelen die bij het beëindigen van het bedrijf vrij kunnen komen.

4. Informatievoorziening

4.1 Inleiding

Uit LEI-onderzoekingen is gebleken dat op kleine bedrijven soms lagere opbrengsten worden behaald dan op grotere. Het achterblijven van de opbrengsten zou verband houden met het niet of pas later op grotere bedrijven toepassen van technische vernieuwingen. De eerdere voorsprong van de kleine bedrijven die door extra zorg een beter opbrengstniveau zouden hebben dan hun collega's met grotere bedrijven, zou daardoor reeds verloren zijn gegaan.

Het aanpassen van het bedrijf en soms het verhogen van het opbrengstniveau vraagt in het algemeen dat de betreffende boeren en tuinders zich bewust zijn van mogelijke tekortkomingen en bereid zijn om de oorzaken daarvan weg te nemen. Aandacht wordt daarom gegeven aan de informatievoorziening van de boeren en tuinders waarbij vooral het contact met de landbouwvoorlichting van belang is. Tevens zijn in dit verband het scholingsniveau, eventuele cursussen en het verkrijgen van bedrijfservaring van belang.

4.2 Ervaring en opleiding

De bedrijfshoofden op de kleine bedrijven hadden uiteenlopende ervaringen voordat zij zelfstandig werden. Circa een kwart had voor zijn bedrijfsaanvaarding elders in loondienst gewerkt. Een groot aantal van hen had een werkkring buiten de agrarische sector gehad. Een klein aantal, overwegend nog jongere ondernemers, was direct na de scholing met het bedrijf begonnen. Het overgrote deel had zoals gebruikelijk vrijwel alleen ervaring opgedaan door thuis op het ouderlijk bedrijf mee te werken voor de bedrijfsovername. Bij het verwerven van ervaring als bedrijfshoofd is het van belang dat ruim drie kwart van de bedrijfshoofden het bedrijf van de ouders had overgenomen; 15% had van vreemden overgenomen en 8% had het bedrijf zelf gesticht. Vooral van de oudere bedrijfshoofden hadden er meer het bedrijf van niet-familieleden overgenomen of zelf gesticht.

Van de geënquêteerde bedrijfshoofden met een klein bedrijf heeft slechts 60% agrarisch dagonderwijs gevolgd. Op het eerste gezicht ligt dit aandeel slechts weinig lager dan het algemene onderwijsniveau; landelijk heeft 68% van de boeren en tuinders tenminste lager agrarisch onderwijs. Echter bij de enquête zijn de bedrijfshoofden van vijftig jaar en ouder zonder opvolger buiten beschouwing gelaten. Vooral van de oudere bedrijfshoofden heeft een aanzienlijk deel alleen cursussen gevolgd of moest met

alleen lagere school volstaan (tabel 4.1). Bij de jongere bedrijfshoofden zijn er daarentegen veel die geen agrarisch beroepsonderwijs hebben gevolgd. Dit kan erop wijzen dat zij eerst later het plan hebben opgevat om een eigen land- of tuinbouwbedrijf te beginnen.

Tabel 4.1 Procentuele verdeling van de geënquêteerden ingedeeld naar de schoolopleiding per leeftijdsgroep

Opleiding	Leeftijd			totaal
	jonger dan 40 jaar	40 - 50 jaar	50 jaar en ouder met op- volger	
Geen agrarisch onderwijs	4	11	18	11
Alleen agrarisch cursus- onderwijs	3	13	29	15
Lager agrarisch onderwijs	52	55	34	48
Middelbaar en hoger agrarisch onderwijs	17	11	7	12
Overig dagonderwijs	24	10	12	14
Totaal	100	100	100	100

In het oosten van het land zijn er meer bedrijfshoofden die geen landbouwonderwijs hebben gevolgd.

4.3 Informatievoorziening via de organisatie

Van de geënquêteerden is 27% geen lid van een standsorganisatie. Deze 127 geënquêteerden voeren hiervoor onder meer de volgende redenen aan:

- geen nut 38 x
- negatieve ervaringen 22 x
- te duur 9 x
- geen ervaring 21 x
- geen interesse 20 x
- geen verklaring 17 x

In het oosten van het land is zelfs 40% niet aangesloten bij een dergelijke organisatie. In het zuiden en ook in het noorden van het land is de organisatiegraad veel hoger en benadert ca. 90%. Van de jongere boeren en tuinders is een kleiner deel aangesloten dan van de ouderen. Hieruit kan worden opgemaakt dat de jongeren niet meer zoals tot voor kort min of meer automatisch lid worden van een landbouworganisatie. Opmerkelijk is bovendien dat zij op dit gebied minder actief zijn; minder vergaderingen

bezoeken dan ouderen en zoals te verwachten ook minder functies vervullen.

Het bezoek aan vergaderingen en bijeenkomsten van de standsorganisaties is beperkt tot de helft van de geënquêteerden. Van de leden komt ruim een kwart nooit op een vergadering, bijna twee vijfde rekent zichzelf tot de vaste bezoekers (tabel 4.2). Het wegblijven van zulke vergaderingen wordt door een groot deel van de geënquêteerden toegeschreven aan hun anders gerichte belangstelling. Vaak heeft men er geen tijd of gelegenheid voor. Sommige geënquêteerden blijven weg omdat zij de sfeer in de vergaderingen niet kunnen waarderen. Meestal hangt dit samen met het door hen gevoelde verschil dat er tussen grotere en kleinere boeren wordt gemaakt. Het ontbreken van aandacht voor de zaken die ook voor het kleine land- en tuinbouwbedrijf van belang zijn wordt door bijna een kwart van de geënquêteerden als een tekortkoming gevoeld. Vooral op plaatselijk niveau zou er bij de organisaties volgens deze boeren en tuinders meer over de mogelijkheden op de kleine bedrijven moeten worden gesproken.

Tabel 4.2 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar vergaderbezoek per leeftijdsgroep

Vergaderbezoek	Leeftijd			totaal
	jonger dan 40 jaar	40- 50 jaar	50 jaar en ouder met op- volger	
Geen lid stands- organisatie	34	26	22	27
Geen bezoek ver- gaderingen	21	21	23	22
Soms bezoek ver- gaderingen	22	20	28	23
Steeds bezoek vergaderingen	23	33	27	28
Totaal	100	100	100	100

Door het ontbreken van het lidmaatschap van en het contact met de standsorganisatie mist een groot aantal geënquêteerden actuele informatie over de land- en tuinbouw. Degenen die wel lid zijn, ontvangen het weekblad van hun organisatie. Soms ontvangen ook niet-leden deze bladen van familie of kennissen. Naast deze bladen ontvangen veel geënquêteerden andere landbouwbladen onder andere van handel en industrie. Vrijwel alle geënquêteerden (92%)

vinden dat zij door hun bladen voldoende worden geïnformeerd. Slechts een klein aantal wil duidelijkere informatie en meer gericht op bepaalde productiesectoren.

Ten aanzien van de betrokkenheid bij het organisatieleven in brede zin op plaatselijk en regionaal niveau blijkt 60% van de geënquêteerden actief te zijn in een of meerdere organisaties of instellingen. Hieronder zijn ook de standsorganisaties begrepen. Bijna een zevende is lid van een landelijke land- en tuinbouwvakorganisatie. Een vijfde van de geënquêteerden vervult een of meer bestuursfuncties. Dit betreft zowel organisaties op het gebied van de land- en tuinbouw als van andere verenigingen en instellingen. Een klein aantal (5%) bestuurt gemeente, waterschap of provincie. Bij een vijfde van de geënquêteerden is het lid zijn van een organisatie van sluimerende aard. Eveneens een vijfde is evenwel van geen enkele organisatie lid.

Door het geringe contact met de landbouworganisaties zal ook de relatie met de sociaal-economische voorlichtingsdiensten van weinig betekenis zijn. Slechts 41% van de geënquêteerden kent de voorlichter die in het rayon werkzaam is. Ruim een derde van de geënquêteerden heeft wel eens een beroep gedaan op de diensten van de sociaal-economische voorlichting. Bij het beoordelen van deze uitkomsten moet bedacht worden dat het kennen van de sociaal-economische voorlichter ondermeer af kan hangen van de lengte van de periode dat de voorlichter in zijn gebied werkzaam is. Voor het verkrijgen van een vertrouwensrelatie kan vooral langdurige werkzaamheid op eenzelfde plaats bevorderlijk zijn. Daarnaast dient in herinnering te worden gebracht dat een deel van de boeren en tuinders nog slechts enkele jaren geleden met het bedrijf is begonnen zodat er voor hen mogelijk nog geen omstandigheden zijn geweest, waarbij zij het raadplegen van de voorlichting wenselijk vonden. In dit verband kan erop te worden gewezen dat inmiddels door de invoering van de superheffing en de mestwetgeving veel meer en ook kleine boeren een beroep zijn gaan doen op de sociaal-economische voorlichting. Bij de enquête kwam nog naar voren dat vooral op bedrijven met voornamelijk intensieve veehouderij en op die met een gemengd karakter weinig contact was met de sociaal-economische voorlichtingsdienst.

4.4 Contact met bedrijfsvoorlichting

Ongeveer drie vierde van de geënquêteerden kent de bedrijfsvoorlichter van de rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. Bijna een vijfde van deze geënquêteerden heeft er echter nog geen contact mee gehad. In dit opzicht is de situatie ongeveer gelijk aan die op de middenbedrijven in de melkveehouderij (van Driel, 1984).

Het ontbreken van contact met de bedrijfsvoorlichting kwam evenveel bij de jongere als bij de oudere geënquêteerden voor. Geënquêteerden met weinig schoolopleiding hebben in het algemeen minder contact met de voorlichting. Zo heeft de helft van deze

categorie geen contact gehad met de voorlichter en hebben slechts enkelen van hen een regelmatig contact. Geënquêteerden met veehouderij hebben als regel minder contact met de bedrijfsvoorlichter dan die met akker- of tuinbouw.

Vrijwel alle geënquêteerden die een beroep op de voorlichting hadden gedaan waren tevreden over de aandacht die de voorlichter aan hun vragen had besteed. Met de verkregen antwoorden en adviezen waren geënquêteerden het echter lang niet altijd eens. Ruim een derde van de geënquêteerden vond het nodig om de verkregen adviezen eerst nog een kritisch op hun toepasbaarheid te bezien.

De voorlichtingsbijeenkomsten in hun directe omgeving worden door bijna de helft van de geënquêteerden bezocht. Ruim een vijfde behoort tot de regelmatige bezoekers. Ouderen en jongeren gaan in ongeveer gelijke mate naar de voorlichtingsbijeenkomsten. In vergelijking met veehouders en tuinders vallen de akkerbouwers op door het grote aantal dat regelmatig deze bijeenkomsten bezoekt. Het bezoekerspercentage ligt vooral in het oosten van het land laag; daar blijven jongeren veelvuldig weg.

Voor het wegblijven op voorlichtingsbijeenkomsten noemden de geënquêteerden vrijwel dezelfde redenen als voor het niet bezoeken van de vergaderingen van de standsorganisaties. Zij zeggen dat ze geen tijd voor deze bijeenkomsten hebben. Verder zouden zij geen belang hebben bij de onderwerpen die worden besproken. Een belangrijk motief is voorts de hekel die men in het algemeen aan vergaderen heeft. Een groot deel van de geënquêteerden heeft echter geen verklaring van het niet bezoeken van voorlichtingsbijeenkomsten. Blijkbaar staan deze bijeenkomsten zo ver van hen af dat zij zich niet kunnen voorstellen dat er iets dat voor hen van belang is, besproken zou kunnen worden.

Het contact met de voorlichting kan ook verlopen via studieclubs en de fok- en controlevereniging. Circa een derde van de geënquêteerden is bij een van deze groeperingen aangesloten: de helft van de melkveehouders en circa een vijfde van de bedrijfs-
hoofden met een ander type bedrijf.

Er zijn vrij veel (40%) niet aangesloten melkveehouders die alsnog lid willen worden van de controlevereniging. De meerderheid van de niet-leden vindt geen controle nodig voor kleine melkveestapels of heeft bezwaren tegen de kosten die aan de controle verbonden zijn.

Bij een deel van de geënquêteerden met gewassenteelt of intensieve veehouderij vormt het ontbreken van een bij hen passende groep een belangrijke reden om geen lid van een studieclub te zijn. Een zeer groot aantal van de niet-leden vindt het niet nodig om lid te zijn van een studieclub. Sommigen zeggen geen zin te hebben in dit soort activiteiten. Voor de gewasstudieclubs voert men als bezwaar aan dat deze overdag bij elkaar komen. Een deel van de geënquêteerden heeft dan geen tijd of gelegenheid om aan de samenkomst deel te nemen.

Op technisch gebied maakt 70% van de geënquêteerden gebruik van adviezen van andere personen dan de bedrijfsvoorlichters. Voor bemesting, ziektebestrijding in de gewassen, voedervoorziening en voeding van het vee doet een belangrijk deel (21%) van de geënquêteerden een beroep op de voorlichting van handel en industrie. Bij ziektebestrijding speelt ook de loonwerker een belangrijke rol. Daarnaast vraagt men informatie aan familieleden (9%), burens en kennissen (11%) en soms ook aan voorlichters van de eigen organisatie. In dit verband dient te worden vermeld dat 13% van de geënquêteerden is aangesloten bij een vakorganisatie. Deze organisaties richten zich onder andere op de varkens-, pluimvee- of kalverenhouderij en op de teelt van groenten en fruit.

Het zijn vooral jongere geënquêteerden en dan voornamelijk akkerbouwers die een beroep doen op de voorlichting van handel en industrie. Ook regionaal is er verschil in advisering. In het noorden van het land maken geënquêteerden in iets grotere mate gebruik van adviezen van andere personen uit hun omgeving dan van de bedrijfsvoorlichters.

Samenvattend kan worden geconstateerd dat bijna een vierde van de geënquêteerden veel gebruik maakt van adviezen voor hun bedrijfsvoering. Ruim 40% maakt matig gebruik van de beschikbare adviseurs en een derde maakt er slechts weinig gebruik van. Een gering gebruik van adviseurs komt bij oudere en jongere geënquêteerden in ongeveer gelijke mate voor. Bij de boeren en tuinders die geen of een geringe agrarische opleiding hebben gehad, blijkt een duidelijk minder gebruik van adviseurs voor te komen. Bij de melkveehouders is een groter aantal dat weinig gebruik maakt van adviseurs dan bij de andere geënquêteerden. In het oosten en westen van het land schakelt een groot deel van de geënquêteerden adviseurs in voor hun bedrijfsvoering.

4.5 Conclusies

- Bij het aanpassen van het bedrijf aan nieuwe ontwikkelingen blijkt dat de bedrijfshoofden op kleine bedrijven een wat andere achtergrond hebben dan die op grotere. Zo heeft een kwart voor het zelfstandig worden in loondienst gewerkt. Ervaring, scholing en contact met de voorlichting zijn soms erg beperkt. Slechts 60% heeft landbouwonderwijs gevolgd.
- Ruim een kwart van de bedrijfshoofden is geen lid van een standsorganisatie. Dit is erg veel. Van de leden bezoekt een derde nooit de vergaderingen. Bij de niet-leden en bij degenen die niet op de vergaderingen komen, spelen andere gerichte interesses, negatieve ervaringen en een te geringe aandacht voor de kleine boer of tuinder een belangrijke rol.
- Niet alle geënquêteerden staan negatief tegenover het verenigingsleven; 60% is actief lid, waaronder zelfs een vijfde een bestuursfunctie vervult. Een zevende is echter nergens bij aangesloten.

- Ruim 40% van de bedrijfshoofden kent de sociaal-economisch voorlichter die in het rayon werkzaam is. Een derde heeft er wel eens contact mee gehad.
- Drie kwart van de bedrijfshoofden kent de voorlichter van het consulentschap. 60% heeft daarmee incidenteel of regelmatig contact en de helft bezoekt voorlichtingsbijeenkomsten in de omgeving. Omstreeks een derde van de geënquêteerden is lid van een studieclub.
- Naast de bedrijfsvoorlichters hebben ook voorlichters van handel en industrie, loonwerkers, familieleden en burens een belangrijke functie in de informatievoorziening. Zij worden op 70% van de bedrijven hiervoor aangesproken.

5. Verbetering van de werkomstandigheden

5.1 Inleiding

Uit bedrijfseconomische onderzoeken blijkt dat de produktiekosten op kleine bedrijven belangrijk hoger liggen dan op de grotere bedrijven. Het verschil in factorkosten per sbe bedraagt op akkerbouwbedrijven 20% en op melkveebedrijven zelfs 40%. Een van de oorzaken hiervan is het grote aantal uren dat de ondernemer op de kleine bedrijven aan zijn gewassen en dieren besteedt. Is dit aantal uren noodzakelijk of is het een gevolg van het feit dat ze beschikbaar zijn, zonder mogelijkheden ze elders te besteden?

Voor de concurrentiekracht van de bedrijven is het van groot belang dat met zo weinig mogelijk uren kan worden volstaan, als men de vrij komende uren elders kan besteden. In dat verband zijn onder andere goede produktieomstandigheden van belang. In dit hoofdstuk zal hierop verder worden ingegaan. Daarnaast komt de vraag aan de orde of de produktiekosten door samenwerking verlaagd zouden kunnen worden.

5.2 Verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden

Bij het onderzoek is uitgegaan van bedrijven in gebieden waar nog geen ruilverkaveling of herinrichting heeft plaatsgevonden. Men zou de betreffende onderzoeksgebieden kunnen beschouwen als indicatief voor de totale oppervlakte waarvoor ruilverkaveling is aangevraagd. Dit is ongeveer 40% van de Nederlandse oppervlakte.

Op het moment van de enquête had in geen van de onderzoeksgebieden de stemming over de uitvoering plaatsgevonden. Soms was het nog onduidelijk of het betreffende gebied als zodanig op het uitvoeringsprogramma zou worden geplaatst.

- De verkaveling en ontsluiting

Op de geënquêteerde bedrijven waren in 1983 gemiddeld vier kavels in gebruik. Het aantal kavels loopt evenwel sterk uiteen; sommige bedrijven hebben er meer dan vijftien in gebruik. Daarnaast is er een belangrijk aantal bedrijven (1/3) waarvan de cultuurgrond in één of twee kavels ligt. Het aantal kavels blijkt op de kleine bedrijven naar verhouding niet veel af te wijken van het aantal op de grotere bedrijven.

Men dient dit aantal te bezien in relatie tot de overige kenmerken van het bedrijf. De helft van de akkerbouw- en gemengde bedrijven heeft meer dan vier kavels in gebruik. Van de melkvee-

bedrijven is dit 35%. Daarentegen hebben de bedrijven met een kleinere oppervlakte die voornamelijk gericht zijn op de intensieve veehouderij en op de tuinbouw veelal maar één of twee kavels in gebruik.

De geënquêteerden beoordeelden hun bedrijfsverkaveling zeer uiteenlopend; 37% vond de verkaveling matig tot slecht, ruim een vijfde noemde deze redelijk. Ruim een derde meende een goede verkaveling te hebben. Op een klein aantal bedrijven was geen grond van betekenis in gebruik, zodat de verkaveling er niet van invloed is op de bedrijfssituatie.

Tabel 5.1 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar hun mening over de bedrijfsverkaveling per leeftijdsgroep

Mening verkaveling	Leeftijd			totaal
	jonger dan 40 jaar	40 - 50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	
Slecht	19	21	21	20
Matig	13	23	12	17
Redelijk	23	21	23	22
Goed	37	31	38	35
Geen grond	8	4	6	6
Totaal	100	100	100	100

Circa 20% van de geënquêteerden noemde de verkaveling een ernstige belemmering voor de verdere bedrijfsontwikkeling.

Het oordeel over de bereikbaarheid van de percelen is in het algemeen veel gunstiger. Op 13% van de bedrijven laat de bereikbaarheid van de percelen te wensen over. Naast verkaveling en ontsluiting levert ook de ontwatering soms problemen op. Een kwart van de bedrijven zegt te kampen met een matige of slechte ontwatering.

- Mening over ruilverkaveling

Om inzicht te verkrijgen in de oplossingsmogelijkheden van genoemde knelpunten is aan de bedrijfshoofden gevraagd in hoeverre een ruilverkaveling een verbetering in hun bedrijfsomstandigheden zou kunnen brengen.

Het aantal bedrijven waarop de knelpunten volgens de respondenten door ruilverkaveling opgelost zouden kunnen worden, komt vrijwel overeen met het aantal waarop de knelpunten voorkwamen. Ten aanzien van de verkaveling was een aanzienlijk deel (11%) on-

zeker of ruilverkaveling verbetering in hun situatie zou kunnen brengen. Dit blijkt onder meer samen te hangen met de beperkte mogelijkheden als gevolg van bijvoorbeeld de ligging van de bedrijfsgebouwen. Ook gebiedskenmerken zoals een zeer geringe oppervlakte grond voor meer gegadigden bieden weinig vooruitzicht op verbetering.

Het blijkt dat vooral de jongere bedrijfshoofden een optimistischer kijk hebben op de mogelijkheden tot verbetering door middel van ruilverkaveling.

Tabel 5.2 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar hun mening over verbetering door ruilverkaveling

Mogelijke effect van de ruilverkaveling	Kenmerken van bedrijf		
	verkaveling	bereikbaarheid	waterhuishouding
Beter	33	17	16
Geen verschil	56	76	79
Weet het niet	11	7	5
Totaal	100	100	100

Over het geheel genomen verwachtte 23% van de geënquêteerden dat de uitvoering van een ruilverkaveling de mogelijkheid zou bieden tot verbetering van het inkomen. 12% wist nog niet of dit het geval zou kunnen zijn. Daarentegen was het overgrote deel (65%) van de geënquêteerden van mening dat voor hen de ruilverkaveling niet tot inkomensverbetering zou leiden. Als verklaring hiervan voerden zij onder andere de volgende redenen aan:

- de verkaveling wordt niet verbeterd 23%
- de kosten zijn hoger dan de opbrengsten 19%
- geen verbetering bedrijfs grootte 6%
- geen cultuurgrond 8%

Van degenen die geen verbetering van de verkaveling verwachten, heeft het merendeel reeds een goede verkaveling, of zijn gegeven de situatie nauwelijks verbeteringen realiseerbaar. Bij een aanzienlijk deel van de geënquêteerden zou wel een verbetering van de verkaveling te bereiken zijn, maar het voordeel weegt volgens hen niet op tegen de kosten. Nog talrijker is het aantal geënquêteerden dat de ruilverkaveling alleen vanwege de kostenstijging afwijst. Vermoedelijk weegt bij deze oordeelsvorming de verhoging van het uitgavenniveau zwaar, terwijl op de uren van gezinsarbeidskrachten niet wordt gelet.

Daarbij moet ook in beschouwing worden genomen dat het opbrengstniveau van de gewassen of van de dieren en een verhoging

hiervan veelal niet op de eerste plaats wordt belemmerd door cultuurtechnische factoren. Blijkbaar zullen de betreffende geënquêteerden de mogelijkheden die ontstaan door een verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden niet kunnen benutten. Daarbij dient ook bedacht te worden dat sommige geënquêteerden een wat ander dan gebruikelijk beeld over de gewenste ontwikkeling van het bedrijf hebben. Voor een deel van hen is bijvoorbeeld het bouwen van een ligboxenstal geen nastrevenswaardige zaak geweest.

De mogelijkheden die een ruilverkaveling biedt voor hun inkomensvorming worden door iets meer ouderen dan jongeren negatief beoordeeld. Voorts blijkt het oordeel van de beter opgeleide geënquêteerden iets minder negatief te zijn dan dat van degenen die geen agrarisch dagonderwijs hebben gevolgd.

Opmerkelijk is dat vooral in het noorden van het land een groter deel van de geënquêteerden een negatieve verwachting heeft van de ruilverkaveling. Slechts 10% verwacht daardoor een verbetering van het inkomen.

5.3 Samenwerking en mechanisatie

Op de geënquêteerde bedrijven maakt men in belangrijke mate gebruik van machines van andere bedrijven. Overwegend betreft dit loonwerk; 31% van de bedrijven laat zelfs "veel" loonwerk doen. Onderlinge samenwerking met machines komt op 36% van de geënquêteerde bedrijven voor. Een belangrijk voordeel van samenwerken is het beter benutten van de beschikbare arbeid op de bedrijven. Het gebruik van machines gaat veelal samen met het over en weer werken van arbeidskrachten. Deze samenwerking gaat op de meeste bedrijven ook nog gepaard met loonwerk. Bij een kwart van de geënquêteerden worden meer werkzaamheden samen met collega's verricht dan door de loonwerker.

Als men meer arbeid of andere prestaties inbrengt dan men aan de samenwerking ontleent, kan bij verrekening een positief saldo worden ontvangen. Op 17% van de geënquêteerde bedrijven worden de gezamenlijke werkzaamheden verrekend.

De bedrijfshoofden die samenwerken met collega's behoren zowel tot de jongere als tot de oudere leeftijdsgroep. Men werkt niet uitsluitend samen met collega's die evenoud zijn. In veel gevallen werkt men samen met één of meer bedrijven die ongeveer evengroot zijn als het eigen bedrijf. Het aantal geënquêteerden dat een partner heeft met een belangrijk groter bedrijf is twee keer zo groot als dat met een kleiner bedrijf.

Een begin of een uitbreiding van de samenwerking met andere boeren zou volgens een vijfde van de geënquêteerden voordelen bieden van financiële aard. Toch zag slechts een klein deel van deze geënquêteerden hiertoe reële mogelijkheden.

Bij de overwegingen om te gaan samenwerken speelt slechts bij een klein aantal geënquêteerden het bezwaar tegen loonwerk

een rol. Van de geënquêteerden was 13% van mening dat de loonwerkers de grotere bedrijven eerder en beter helpen dan de kleinere. Dit probleem blijkt zich overigens vooral in het zuiden van het land voor te doen.

In de periode voor de enquête had 55% van de geënquêteerden de mechanisatie verbeterd. Ruim een derde van de geënquêteerden heeft wensen met betrekking tot de mechanisatie van de werkzaamheden. Vooral de jongeren willen eigenlijk uitbreiding van hun mechanisatie, zodat de werkomstandigheden worden verbeterd. Op korte termijn zal slechts 11% van de geënquêteerden hun werkzaamheden verder gaan mechaniseren. Bij de overigen stuiten de plannen af op technische uitvoerbaarheid bijvoorbeeld omdat de plannen niet passen in de beschikbare gebouwen. Een deel van deze geënquêteerden voert aan dat de kosten van de veranderingen te hoog zijn in verhouding tot de opbrengst. Daarnaast komt het voor dat rendabele mechanisatieplannen geen uitvoering vinden vanwege gebrek aan financieringsmiddelen.

In samenhang met de mechanisatievoornemens is bij de geënquêteerden geïnformeerd naar hun bezoek aan tentoonstellingen op dit gebied. In de afgelopen drie jaar was 70% wel eens naar een mechanisatietentoonstelling geweest. Soms zijn dit plaatselijke of regionale tentoonstellingen maar ook heeft men landelijke tentoonstellingen bezocht. Naar de mening van de bezoekers zijn niet steeds voldoende mechanisatiemogelijkheden voor hun bedrijfsomstandigheden te bezichtigen. Zo is 17% van de geënquêteerden van mening dat er onvoldoende mechanisatiemogelijkheden voor hun bedrijf worden ontwikkeld, 13% vindt dat er slechts enkele mogelijkheden voor het bedrijf beschikbaar zijn, terwijl 38% het aanbod op de tentoonstellingen voldoende vindt. Velen hebben echter de ervaring dat het opsporen van materiaal voor het kleine bedrijf nogal wat zoekwerk vraagt. Daarbij richten de boeren en tuinders met kleine bedrijven zich ook op de tweedehandsmarkt.

5.4 Conclusies

- De cultuurtechnische omstandigheden vormen op veel bedrijven in de betreffende gebieden - die nog niet kort geleden verkaveld waren - een belemmering om de werkomstandigheden te verbeteren; 37% kampt met verkavelingsproblemen, 13% met de slechte bereikbaarheid van de percelen en 25% met een ontoereikende ontwatering.
- Hoewel overeenkomstige aantallen verbeteringen verwachten door de ruilverkaveling, verwacht slechts een vijfde een beter inkomen door een dergelijke aanpak. Anderen vrezen de hogere lasten of verwachten een onvoldoende bedrijfsoppervlaktevergroting.
- Bij het ontbreken van machines doet men op kleine bedrijven veelal een beroep op loonwerkers. Op ruim een derde van de bedrijven werkt men samen met andere bedrijven. Meestal

betreft het bedrijven in overeenkomstige omstandigheden waarmee wordt samengewerkt. Er zijn dan ook maar weinig mogelijkheden om door samenwerking een verbetering van de inkomensbasis te verkrijgen. Ook voor uitbreiding van de samenwerking verwachten slechts weinigen gunstige mogelijkheden.

- Circa een derde van de geënquêteerden heeft plannen om door mechanisatie de werkomstandigheden te verbeteren. Slechts een deel zal daartoe overgaan; bij anderen ontbreken de middelen of zijn de technische mogelijkheden beperkt.

6. Vergroting van de produktie-omvang

6.1 Inleiding

Het onderzoek richt zich op de bedrijven die gezien de produktiecapaciteit te klein zijn om in normale omstandigheden een inkomen te verschaffen voor een gezin. Zoals al eerder is gebleken, werken er soms meerdere arbeidskrachten op deze bedrijven; vaak gedurende vele uren per week. De produktieomvang in sbe wordt uiteraard vooral bepaald door de voor dit onderzoek gekozen bovengrens van 120 sbe; iets minder dan de helft van de bedrijven was ten tijde van de enquête kleiner dan 90 sbe. Daarbij moet worden opgemerkt dat een aanzienlijk deel van de bedrijven (16%) sedert het voorafgaande jaar (1982) waarop de steekproeftrekking was gebaseerd, groter was geworden dan 120 sbe. De vergroting tot meer dan 120 sbe had vooral plaatsgevonden op de melkveebedrijven en op de gemengde bedrijven. De intensieve veehouderijen de tuinbouwbedrijven vallen op door een iets groter aantal, naar produktieomvang gemeten, zeer kleine bedrijven.

Tegen de achtergrond van de geschetste bedrijfsomstandigheden zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op de ontwikkeling van de bedrijven in de periode vóór en na de enquête. Zo worden de oppervlakte-ontwikkeling en de verandering van het aantal sbe in de periode 1978-1985 bekeken. Bij deze veranderingen komen de plannen van de veehouders tot bedrijfsontwikkeling aan de orde en wordt ingegaan op de gevolgen van de beperkingen in de veehouderijsector als gevolg van de superheffing en de meststoffenwetgeving.

6.2 Ontwikkeling in het grondgebruik

In de periode vóór de enquête had ruim de helft van de geënquêteerden één of meer belangrijke veranderingen aangebracht op het bedrijf. De meeste aandacht was daarbij uitgegaan naar de verbetering van de grond en naar de vergroting van de oppervlakte. Op 9% van de bedrijven was echter de oppervlakte verkleind. Belangrijk is ook de verbetering van de bedrijfsuitrusting; de helft heeft bedrijfsgebouwen verbeterd of vergroot en 55% schafte machines aan.

De gezamenlijke oppervlakte op de bedrijven was in de periode 1978-1983 met 4% toegenomen. Met uitzondering van de bedrijven met meer dan 20 ha was de oppervlakte in alle bedrijfsoppervlakteklassen toegenomen. De bedrijven die in 1978 meer dan 20 ha in gebruik hadden, hadden in 1983 echter 8% minder grond in gebruik.

- Plannen

Bijna de helft van de geënquêteerden verwachtte dat er in beginsel mogelijkheden zouden komen om het bedrijf met vrijkomende grond te vergroten. Een aanzienlijk deel van hen zou echter de vrijkomende grond niet kopen. Volgens de meesten was een dergelijke uitbreiding financieel gezien niet aantrekkelijk; anderen waren met de huidige bedrijfsoppervlakte tevreden.

De potentiële kopers van grond - een kwart van het totaal - treft men vooral aan bij de jongere bedrijfshoofden. De belangstelling komt bij alle bedrijfstypen voor, in iets grotere mate bij bedrijven met een reeds grotere produktieomvang.

Het intensiveren van het grondgebruik, door de teelt van andere en meer opbrengende gewassen, was volgens bijna de helft van de geënquêteerden mogelijk. Lang niet allemaal zouden ze deze mogelijkheden willen benutten. Ruim 20% van de geënquêteerden vooral jongeren wilde gaan intensiveren. Hun bedrijven behoren tot de verschillende bedrijfstypen en ook naar bedrijfsomvang bezien is er een vrijwel gelijke belangstelling.

- Verdere ontwikkeling

In de periode 1983-1985 heeft zich de hiervoor beschreven oppervlakte-ontwikkeling van de kleine bedrijven voortgezet. Het aantal hectares van de bedrijven die in de periode 1978-1985 door hetzelfde bedrijfshoofd werden voortgezet, was in twee jaar tijd met 4% toegenomen. Dit was het resultaat van de vergroting op 11% van de bedrijven, terwijl de bedrijfsoppervlakte van 5% van de bedrijven was verkleind. De vergroting heeft op alle bedrijfsoppervlakteklassen plaatsgevonden (zie tabel 6.1).

Tabel 6.1 Het aantal ha cultuurgrond op geënquêteerde bedrijven die werden voortgezet in de periode 1978-1985 per bedrijfsoppervlakteklasse

Bedrijfsoppervlakte in 1978	Aantal bedrijven		1978 abs.	Index (1978 = 100)	
	1978	1985 1)		1983	1985
tot 1 ha	18	26	12	108	141
1 - 5 ha	74	78	192	115	129
5 - 10 ha	89	82	694	111	121
10 - 15 ha	125	122	1540	104	105
15 - 20 ha	68	71	1156	106	109
20 ha e.m.	38	57	950	92	97
Totaal	412	436	4544	104	108

1) Inclusief de bedrijven die in de periode 1978-1985 werden gesticht of overgenomen.

Per saldo is vooral het aantal bedrijven met meer dan 20 ha toegenomen. Verhoudingsgewijs namen de intensief gevoerde bedrijven het sterkst in oppervlakte toe.

Over de twee onderscheiden perioden bezien blijkt ruim 60% van de bedrijven in beide perioden een positieve ontwikkeling van de oppervlakte te vertonen, 6% had zowel in 1978-1983 als 1983-1985 een vermindering van de oppervlakte. Bij de overige bedrijven was de oppervlakteontwikkeling afwisselend.

Van de bedrijfshoofden met plannen tot oppervlaktevergroting had een deel deze in 1985 al verwezenlijkt; daarnaast heeft ook een deel dat geen plannen had toch de oppervlakte vergroot. Daarentegen was ook bij sommigen met plannen tot vergroting een verkleining van de oppervlakte opgetreden.

6.3 Ontwikkeling in de veehouderij

Ruim de helft van de geënquêteerden had in de vijf jaar voor de enquête de veestapel uitgebreid. Op 9% van de bedrijven was het aantal dieren verminderd.

Plannen om de veehouderij te gaan uitbreiden of er mee te gaan beginnen had een zevende van de geënquêteerden.

In de melkveehouderij komt de belangstelling om uit te breiden vooral van de jongere boeren, overwegend op reeds gespeciali-

Tabel 6.2 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar hun plannen in de veehouderij per leeftijdsgroep

Plannen per sector	Leeftijd			
	jonger dan 40 jaar	40 - 50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	totaal
Uitbreiding melkveehouderij:				
- kan niet	35	46	43	42
- tevreden	9	13	18	13
- onaantrekkelijk	8	15	10	11
- mogelijk	22	11	15	16
- niet van toepassing	26	15	14	18
Uitbreiding intensieve veehouderij:				
- kan niet	19	30	26	25
- tevreden	22	27	35	28
- onaantrekkelijk	28	22	16	22
- mogelijk	16	11	16	14
- niet van toepassing	15	10	7	11

seerde melkveebedrijven. De bedrijfsomvang is veelal groter dan 90 sbe. De intensieve veehouderij kent op dit punt geen verschil naar leeftijdsgroep.

Opmerkelijk is dat een groot aantal geënquêteerden de veehouderij onaantrekkelijk vindt. Het gaat om kleine bedrijven en jongere bedrijfshoofden. Zij voelen niet voor de veehouderij of vinden het financieel niet haalbaar om er mee te beginnen. Een groot aantal respondenten wijst voorts de veehouderij af omdat men op het huidige bedrijf tevreden is (tabel 6.2).

- Beperkingen bij de bedrijfsontwikkeling

Bij de ontwikkeling van hun bedrijf ondervinden de geënquêteerden diverse beperkingen.

Voor ruim de helft van de geënquêteerden is intensivering van het grondgebruik niet mogelijk, voornamelijk omdat de grond zich daarvoor niet leent. Verder komen er beperkingen voor als gevolg van het ontbreken van arbeid, vakmanschap en dergelijke. Uitbreiding van de melkveehouderij is op circa 60% van de kleine bedrijven onmogelijk. Een belangrijk aantal bedrijven leent zich niet voor een dergelijke produktierichting, verder ontbreken vaak grond en of gebouwen om een voldoende grote eenheid melkvee tot stand te brengen.

Intensieve veehouderij is op ruim een kwart van de bedrijven niet of moeilijk tot ontwikkeling te brengen. De huidige bedrijfssituatie, het ontbreken van gebouwen en de ligging vormen hiervan de belangrijkste oorzaken.

Tabel 6.3 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar beperkingen met betrekking tot mogelijkheden van bedrijfsontwikkeling

	Intensieve- ren grond- gebruik	Grondaan- kopen	Melkvee- houderij	Intensie- ve veehou- derij
Niet mogelijk door:				
- aard van de grond	44		23	6
- gebouwensituatie	-		13	5
- arbeidssituatie	5		6	7
- omgeving	6	47	18	18
Wel mogelijk:				
- geen toepassing	23	28	24	50
- wel toepassing	22	25	16	14
Totaal	100	100	100	100

- Superheffing

De mogelijkheden om de melkveehouderij uit te breiden zijn na de enquête door de Beschikking superheffing sinds april 1984 verder beperkt.

In het eerste jaar van de superheffing nam het aantal koeien met 5% af. Dit is gelijk aan de groei van het voorafgaand jaar. Gemiddeld bleven de geënuquêteerde melkveehouders beneden de toegestane hoeveelheid af te leveren melk.

Het aantal bedrijven met melkvee daalde met ruim 2%. Dit betrof alleen niet op de melkveehouderij gespecialiseerde bedrijven. Van de bedrijven met plannen in de melkveehouderij had een vijfde deel in 1985 reeds uitgebreid. Een zelfde deel had de veestapel echter reeds verkleind. Dit was eveneens het geval op bedrijven die geen plannen hadden.

Tabel 6.4 Het aantal geënuquêteerde bedrijven naar heffingvrij te leveren hoeveelheid melk in 1984/1985 en naar ontwikkeling van de veestapel in de periode 1983-1985

Heffingvrij te leveren (tonnen)	Aantal bedr.	Levering in % van quotum	Index aantal melkkoeien (1983 = 100)		
			1983	1984	1985
Minder dan 40	4	95	100	100	89
40 - 70	35	100	100	107	103
70 - 100	39	98	100	112	111
100 - 130	46	100	100	92	92
130 - 160	35	100	100	115	96
160 en meer	9	97	100	88	100
Totaal/gemiddeld	168	99	100	105	99

Op de geënuquêteerde bedrijven heeft men veelal geringe contingenten. Het is dan ook de vraag in hoeverre de daarvoor benodigde kleine melkveestapels zich bij de aangekondigde verdere verlaging van de heffingvrije hoeveelheden zullen kunnen handhaven.

- De mestwetgeving

Vanaf november 1984 is de ontwikkeling van de varkens- en pluimveehouderij beperkt door de interimwet. Onder bepaalde voorwaarden zou op bestaande bedrijven nog een uitbreiding van maximaal 10% mogelijk zijn.

Vanaf 1 januari 1987 is de Wet Bodembescherming in werking

getreden. Aan de hand van de normen bij het registratieformulier is de produktie van P205 per ha berekend. Hierbij is uitgegaan van de veestapels en de gebruikte oppervlakte in 1985.

Van 30% van de onderzochte bedrijven was de P205-produktie hoger dan de toegestane hoeveelheid (125 kg); 15% van de bedrijven heeft een produktie van meer dan 250 kg.

De beperking komt het hardst aan voor de intensieve veehouderijbedrijven; 93% van deze bedrijven heeft een P205-produktie van meer dan 125 kg. Van de gemengde veehouderijbedrijven is dat 60%. Van de melkvee en gecombineerde bedrijven heeft 40% een produktie boven de norm.

Tabel 6.5 Procentuele verdeling van de geënuquêteerde bedrijven per type naar gemiddelde P205-produktie per ha cultuurgrond, 1985

Gemiddelde P205-produktie	Bedrijfstype							tot. bedr.
	melk-vee-bedr.	int.-veeh-bedr.	ov.-veeh-bedr.	akker-b.bedr.	glas-bedr.	ov. t.b. bedr.	gec. bedr.	
Tot 125 kg/ha	60	7	40	100	100	100	59	69
125 - 250 kg	32	12	23				41	16
250 kg e.m.	8	81	37					15
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Van de bedrijven met veehouderij overschrijdt ruim de helft de toegestane hoeveelheid. Voor deze bedrijven zijn er dan ook geen uitbreidingsmogelijkheden. Alleen door aankoop van grond, of door omwisseling is een uitbreiding mogelijk. Bij de aankoop van grond zou het moeten gaan om oppervlakten van 2,5 tot 50 ha. Gemiddeld is per bedrijf een oppervlakte van 10 ha nodig voordat men de veehouderij weer kan uitbreiden.

De huidige fosfaatnorm beperkt de uitbreiding van de veehouderij op ruim de helft van de kleinste bedrijven. Op voorheen kleine bedrijven met inmiddels meer dan 120 sbe zou 68% er beperkingen door ondervinden.

Samenvattend kan uit de verdeling per bedrijfsomvangsklasse worden geconcludeerd dat omstreeks een derde van de bedrijven vanwege het ontbreken van vee geen last heeft van de P205 beperking. Een derde van de bedrijven heeft weliswaar vee, maar ondervindt de beperking nog niet, terwijl ruim een derde van de bedrijven in de ontwikkelingsmogelijkheden wordt beperkt door de Mestwetgeving.

Tabel 6.6 Procentuele verdeling van de geënquêteerde bedrijven naar bedrijfsomvang in 1985 en naar mate van beperking door het overschrijden van de 125 kg P205-grens

Bedrijfsomvang in 1985	Geen vee	Minder dan	Meer dan	Totaal	Aan- tal
		125 kg P205/ha	125 kg P205/ha		
10 - 70 sbe	29	33	38	100	83
70 - 90 sbe	31	35	34	100	88
70 - 120 sbe	31	39	30	100	167
120 sbe en meer	37	20	43	100	97
Alle bedrijven	33	32	35	100	435

6.4 Ontwikkeling van de produktieomvang

De kleine land- en tuinbouwbedrijven vertoonden tot voor kort opvallende dynamiek. In de periode voor de enquête werd de produktieomvang van ruim 30% van de geënquêteerde bedrijven vergroot, een kwart werd kleiner en 44% bleef ongeveer gelijk in omvang. Vergroting en verkleining kwamen voor bij zowel kleinere als grotere bedrijven.

Tabel 6.7 Procentuele verdeling van de geënquêteerde bedrijven
1) naar bedrijfsomvang in 1978 en 1983

Bedrijfsomvang in 1978	Bedrijfsomvang (sbe) in 1983					aantal
	10-70	70-90	90-120	groter dan 120	totaal	
10 - 70 sbe	52	23	22	3	100	94
70 - 90 sbe	9	40	41	10	100	101
90 - 120 sbe	9	18	53	20	100	129
Groter dan 120 sbe	17	12	41	30	100	77
Totaal	21	23	41	15	100	420

1) Alleen bedrijven die in beide jaren te volgen waren.

Ondanks de uiteenlopende groei van de bedrijfsomvang was de totale produktieomvang in de periode 1978-1983 vrijwel gelijk gebleven. Voor de zuiverheid is daartoe de omvang in 1978 herleid met de sbe-normen die ook in 1983 zijn gebruikt. Alleen op de melkvee- en de akkerbouwbedrijven was de produktie toegenomen. Op andere typen had een vermindering plaats gevonden.

Tussen 1983 en 1985 is de produktieomvang van de voortgezette bedrijven met 7% toegenomen. De sterkste groei kwam voor op de glastuinbouw-, de intensieve veehouderij- en de akkerbouwbedrijven. De melkveebedrijven handhaafden hun produktieniveau. Gemengde veehouderij-, opengrondstuinbouw- en gecombineerde bedrijven bleven op het lagere produktieniveau dat in 1983 was bereikt. De groei van de produktie werd gerealiseerd op een kwart van de bedrijven, 16% werd verkleind.

Als de bedrijven worden onderscheiden naar groeipatroon over de gehele periode 1978-1983, blijkt dat circa 30% van de kleine bedrijven in beide perioden in produktieomvang is toegenomen; 18% is in beide perioden kleiner geworden. De helft van de bedrijven had evenwel een wisselend groeipatroon; een kwart groeide eerst wel en later niet meer en eveneens een kwart werd verkleind en daarna vergroot.

Tabel 6.8 De produktieomvang in sbe op geënquêteerde bedrijven die werden voortgezet in de periode 1978-1985 per bedrijfsgrootteklasse

Bedrijfsomvang in 1978	Aantal bedrijven		Index aantal sbe (1978 = 100)		Aantal sbe 1985
	1978	1985 1)	1983	1985	
10 - 70 sbe	94	86	137	153	4924
70 - 90 sbe	101	87	115	129	8129
90 - 120 sbe	148	164	97	99	15.420
Groter dan 120 sbe	77	102	76	82	10.708
Totaal	420	439	100	107	39181

1) Inclusief de bedrijven die werden gesticht of overgenomen.

De verscheidenheid in groei wordt ook weerspiegeld door het produktie-aandeel dat de kleinste bedrijven aanvankelijk hadden ten opzichte het aandeel in 1985 (tabel 6.8).

6.5 Conclusies

- De kleine bedrijven in de akkerbouw en de melkveehouderij worden gekenmerkt door een veelal kleine oppervlakte cultuurgrond. Gemiddeld hebben de melkveehouders 13 ha en de akkerbouwers 20 ha.
- Uit de recente bedrijfsaanpassing op circa 50% van de bedrijven en uit de plannen tot grondaankoop op een kwart

blijkt een vrij sterke dynamiek op de kleine bedrijven. Zowel in de periode 1978-1983 als in de jaren 1983-1985 werd de totale oppervlakte 4% groter. Meestal betreft het verwerving in eigendom. Ten opzichte van de ongunstige uitgangsspositie zal de oppervlakte-vergroting echter veelal nog ontoereikend zijn geweest.

- De productieomvang van een derde van de kleine bedrijven werd vergroot in de periode 1978-1985, bijna een vijfde werd kleiner. Per saldo was het aantal sbe met circa 1% per jaar toegenomen.
- In tegenstelling tot de periode vóór de enquête waarin de veehouderij op ruim de helft van de bedrijven werd vergroot, zijn de mogelijkheden tot verdere uitbreiding voorlopig verkeken. Als gevolg van de superheffing was de melkeestapel in 1985 al 5% kleiner dan in 1983. De mestwetgeving beperkt de uitbreiding van de veestapel op een derde van de bedrijven. Vrijwel alle bedrijven met intensieve veehouderij en 40% van die met voornamelijk melkvee of van gemengd type lopen wat uitbreidingsmogelijkheden betreft vast.

7. Mogelijkheden voor een ander beroep

7.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is reeds aangegeven dat een aanzienlijk aantal bedrijfshoofden het bedrijf niet als enige inkomensbron heeft. Ook van de geënquêteerde bedrijfshoofden vult een gedeelte het gezinsinkomen aan met werk buiten het bedrijf. Hier zal nader worden ingegaan op de mogelijkheden om inkomen uit activiteiten buiten het bedrijf te verkrijgen en op de belangstelling van de geënquêteerden hiervoor. Eerst zal echter worden aangegeven uit welke bronnen men op kleine bedrijven aanvullend inkomen verwerft. Hiervoor wordt teruggegrepen op de inventarisaties in 36 landinrichtingsgebieden (zie hoofdstuk 1). De betreffende gegevens hebben betrekking op een ruimere categorie bedrijven dan die uit de enquête; ook nevenbedrijven, bedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger en bedrijven tot 150 sbe zijn in de volgende cijfers verwerkt.

7.2 Activiteiten buiten het bedrijf

Uit de inventarisatie is gebleken dat bijna de helft van alle bedrijfshoofden met een bedrijf van minder dan 150 sbe één

Tabel 7.1 Procentuele verdeling van de bedrijfshoofden in onderzoeksgebieden met een bedrijf van minder dan 150 sbe naar de aard van de neveninkomsten en naar de bedrijfsomvang in 1982

Bedrijfsomvang in 1982	Aard van de neveninkomsten/-activiteiten					
	geen neven- ink.uit arb. 2)	zelf- stand. bedr.	loon- dienst	uitke- ring	ove- rige	to- taal
Minder dan 30 sbe	9	30	39	51	60	24
30- 50 sbe	10	23	25	24	26	16
50- 70 sbe	11	14	14	14	11	12
70- 90 sbe	16	10	9	6	1	12
90-130 sbe	33	17	9	4	2	23
130-150 sbe 1)	21	6	4	1	-	13
Totaal	100	100	100	100	100	100
Aantal	3.301	911	1.198	445	364	6.219

- 1) Een deel van de bedrijven was eerder kleiner dan 150 sbe, in 1982 waren zij groter dan 150 sbe.
- 2) Een deel van deze bedrijfshoofden ontvangt AOW.

of andere vorm van neveninkomsten heeft uit arbeid buiten het bedrijf, uit de verhuur of uit een uitkering.

Van deze bedrijfshoofden is bijna een vijfde in loondienst, oefent 15% als zelfstandige een beroep of bedrijf uit en ontvangt 13% een uitkering. Bij de laatstgenoemde categorie zijn ook gerekend degenen die geen zogenaamde beroepsmatige activiteiten uitoefenen, zoals huisvrouwen.

De bedrijven van de uitkeringsontvangers en van de "rustende" personen of personen zonder beroep zijn veelal erg klein. Bij bedrijfshoofden met een werkring of met een eigen niet-agrarisch bedrijf komt een grote verscheidenheid aan bedrijfsgroottes voor. Voor een deel van hen komt de bedrijfssituatie overeen met die van de bedrijfshoofden zonder neveninkomen. Uit de verdeling over de grootteklassen van de bedrijven van degenen met andere activiteiten, blijkt dat het vrijwel steeds gaat om kleine bedrijven die op zich geen inkomensbasis vormen.

De bedrijfshoofden met een hoofdberoep buiten de landbouw, die voornamelijk in loondienst werken, hebben vrijwel alle zeer kleine bedrijfjes. Meer dan 80% is kleiner dan 70 sbe. Van de boeren en tuinders met een nevenberoep is dit circa 40% en van degenen die geen nevenberoep hebben rond een kwart.

De bedrijfshoofden met activiteiten buiten het bedrijf zijn aanmerkelijk jonger dan degenen die alleen op het bedrijf werken. Van degenen die in loondienst zijn is zelfs een kwart jonger dan veertig jaar, terwijl er slechts weinigen ouder zijn dan zestig jaar.

Bij de bedrijfshoofden met een eigen niet-agrarisch bedrijf komen zowel jongeren als ouderen voor.

Tabel 7.2 Procentuele verdeling van de bedrijfshoofden in onderzoeksgebieden met een bedrijf van minder dan 150 sbe naar aard van de neveninkomsten of -activiteiten en naar leeftijd in 1982

Leeftijd in 1982	Aard van de neveninkomsten/-activiteiten					
	geen neven- ink.uit arbeid	zelf- stand. bedr.	loon- dienst	uitke- ring	ove- rige	to- taal
Jonger dan 40 jaar	12	20	25		5	15
40- 50 jaar	21	24	31	9	6	24
50- 60 jaar	36	34	34	29	23	35
60- 65 jaar	15	14	8	15	24	15
65 jaar en ouder	16	8	2	47	42	11
Totaal	100	100	100	100	100	100

De ontvangers van uitkeringen en de personen zonder beroep zijn merendeels ouder dan 50 jaar; hieronder is een aanzienlijk aantal dat AOW ontvangt.

Van de boeren en tuinders op kleine bedrijven (minder dan 150 sbe) zonder nevenberoep is twee derde ouder dan vijftig jaar; van degenen met een nevenberoep of zelfs een hoofdberoep buiten de landbouw is dat de helft.

Bedrijven van boeren en tuinders zonder neveninkomsten zijn in het algemeen vrij klein, in elk geval te klein voor een redelijk gezinsinkomen. Bovendien zijn deze bedrijfshoofden vergeleken met andere beroepsgroepen eigenlijk al oud. Bij de overgang naar een ander beroep zullen deze beperkingen nog sterker kunnen spelen; men zal veelal te oud zijn om het bedrijf met een ander beroep te kunnen combineren. Daarbij geldt tevens dat bij loondienstfuncties de vraag naar personen ouder dan vijftig jaar beperkt zal zijn.

Welke functies worden vervuld?

Uit de inventarisatie in de onderzoeksgebieden blijkt dat de nevenactiviteiten voor zover het zelfstandige bedrijven betreft voornamelijk in de landbouwverwante sector worden uitgeoefend. Het gaat hierbij vooral om loonwerkers, veehandelaren en handelaren in agrarische produkten. In de niet-landbouwsfeer zijn er veel zelfstandigen die in de recreatiesector huurmogelijkheden bieden. Zij verhuren kamers en kampeerplaatsen, bieden stalling van caravans en dergelijke. Verder treft men aan detailhandelaren en dienstverlenende bedrijven.

Bij de loondienstfuncties gaat het in de landbouwsector vooral om het meewerken op een ander land- en tuinbouwbedrijf. Daarnaast zijn bedrijfshoofden met neveninkomsten werkzaam op toeleverende bedrijven en bij de verwerking van landbouwprodukten. Een zeer groot aantal is evenwel werkzaam buiten de landbouwsector, in de bouw- en transportsector. Verder zijn er werkzaam in de dienstverlening en bij de overheid.

De bedrijfshoofden met het hoofdberoep land- of tuinbouwer maken in de onderzochte gebieden ruim een vijfde van alle bedrijfshoofden uit die een klein landbouwbedrijf combineren met andere activiteiten. Zij verkrijgen de inkomsten buiten het bedrijf naar verhouding meer door loonwerk en het voor eigen rekening werken in de handel en in de recreatiesector. In geval van loondienst zijn er meer werkzaam bij de verwerking van agrarische produkten zoals in de zuivelsector.

Bij het nagaan van de mogelijkheden voor bedrijfshoofden die behoefte hebben aan inkomensaanvulling komt naar voren dat er slechts weinig activiteiten zijn, die zijn te combineren met de eisen die het bedrijf stelt. Voor een deel van de bedrijven waarop het bedrijfshoofd een functie in loondienst zou kunnen aanvaarden, zou het bedrijf moeten worden verkleind, bijvoorbeeld door de veestapel af te stoten of door minder aandacht vragende gewassen te gaan telen. Voor degenen die aangewezen zijn op het

Tabel 7.3 Aantal agrarische bedrijfshoofden in onderzoeksgebieden met een bedrijf van minder dan 150 sbe met activiteiten buiten het bedrijf ingedeeld naar beroepsgroep en naar de aard van de activiteiten buiten het agrarisch bedrijf

Activiteiten naast eigen agrarisch bedrijf	Beroepsgroep bij inventarisatie			
	boer of tuinder	niet-agrariër	totaal	aantal
Zelfstandige				
Agrarisch verwante bedrijven:				
- loonwerker	41	59	100	191
- veehandelaar	19	81	100	162
- handelaren	14	86	100	104
- overige bedrijven	23	77	100	40
Overige bedrijven:				
- campinghouders	75	25	100	63
- ov. recreatie-ondernemer	43	57	100	65
- detailhandelaren	20	80	100	64
- overige zelfstandigen	19	81	100	142
Loondienst				
Op agrarisch (verwante) bedrijven:				
- agrarische bedrijven	14	86	100	295
- toeleverende bedrijven	20	80	100	54
- verwerkende bedrijven	27	73	100	158
Op niet-agrarische bedr.:	13	87	100	669
Totaal	22	78	100	2.007

zelfstandig uitoefenen van een nevenberoep zullen de mogelijkheden in de praktijk uiterst beperkt zijn. Agrarische loonwerkbetrieben zijn er in de meeste gebieden van het land meer dan voldoende. Ook het handelen in agrarische produkten is een afnemende bedrijfstak. Bovendien vereisen dergelijke nevenactiviteiten bewaamheid van de ondernemers en stellen zij eisen aan de financieringsmogelijkheden.

Voor de activiteiten in de recreatiesector is vooral de ligging in toeristische of landschappelijk interessante gebieden van belang. Een voordeel van deze activiteiten is dat men er geleidelijk aan in kan groeien zonder de noodzaak grote investeringen te moeten verrichten.

7.3 De aanwezige mogelijkheden

Binnen de (beperkte) groep geënquêteerden met het hoofdberoep in land- of tuinbouw en een bedrijf kleiner dan 120 sbe is verder doorgevraagd naar de mogelijkheden om aanvullende werkzaamheden te verrichten.

De helft van de geënquêteerden heeft perioden dat er op het eigen bedrijf onvoldoende werk is. Dan wordt minder dringend onderhoud verricht aan de gebouwen en machines. Een groot aantal bedrijfshoofden heeft daarmee nog onvoldoende mogelijkheden om de beschikbare tijd te besteden. Vooral op de akkerbouw- en op de tuinbouwbedrijven heeft men soms tijd over. Opmerkelijk daarbij is dat de bedrijfshoofden gemiddeld toch 55 uur per week op hun bedrijf werken. Op jaarbasis werkt men dan bijna 3000 uur. Zoals al is gebleken heeft men weinig vrije tijd of vakantie genoten.

In de omgeving van de geënquêteerden zijn veelal geen mogelijkheden om werkzaamheden buiten het bedrijf te verrichten. Slechts 30% kent deze mogelijkheden wel, waaronder 13% die hiervan al gebruik maakt. Een deel van de geënquêteerden is al langer vertrouwd met werk buiten het bedrijf. Circa een kwart heeft voor men met het bedrijf begon in loondienst gewerkt. Enkeligen hadden eerder een niet-agrarisch bedrijf gehad. Zoals al eerder, in hoofdstuk 2, is aangegeven oefent een vijfde van de geënquêteerden een nevenberoep uit. Dit betreft echter geregeld werk voornamelijk in loondienst. Ook van de echtgenotes werkt een tiende, veelal in een deelzaak, buiten het bedrijf. Meestal in de verzorgende beroepen, in de administratieve sector en in het onderwijs.

Van degenen die wel mogelijkheden hebben om in bepaalde perioden buiten bedrijf te werken, willen slechts enkelen hiervan gebruik maken. Het merendeel kan dit niet omdat zij naar hun zeggen te veel werk hebben op hun bedrijf. Een klein aantal kan het aangeboden werk niet aanvaarden omdat zij daarvoor door leeftijd en gezondheid niet geschikt zijn. Verder is nog een klein aantal dat wel mogelijkheden heeft maar het niet nodig vindt. Zij zijn zo tevreden.

Volgens een klein aantal geënquêteerden zijn er in de omgeving mogelijkheden om onderhoudswerk te doen in natuurgebieden of om werkzaam te zijn in de landschapsverzorging. Een overgrote meerderheid van de geënquêteerden heeft evenwel hiertoe geen mogelijkheden. Uit de geringe kennis van eventuele mogelijkheden van een aanzienlijk aantal blijkt dat de interesse in deze richting niet groot is. Zo er mogelijkheden in de omgeving zijn, willen slechts enkelen dit werk gaan doen. De anderen hebben hieraan geen behoefte, hebben er geen tijd voor of kunnen het werk niet verrichten vanwege hun gezondheidstoestand.

7.4 Conclusies

- In vergelijking met bedrijfshoofden die ook in loondienst werken, zijn de boeren en tuinders zonder nevenactiviteiten

- veelal ouder. Hun bedrijven zijn veelal te groot om met een nevenfunctie te kunnen combineren.
- Bij de bedrijfshoofden die naast hun land- of tuinbouwbedrijf als zelfstandige een ander bedrijf of beroep uitoefenen, treft men voornamelijk loonwerkers en handelaren aan. De bedrijfsomvang en de leeftijdsopbouw komen vrij goed overeen met die van degenen die geen nevenactiviteiten hebben. Van laatstgenoemde categorie zijn er vermoedelijk maar weinigen die ook een zelfstandig beroep of bedrijf zouden willen en kunnen uitoefenen.
 - Van de geënquêteerden die perioden met onvoldoende werk op hun eigen bedrijf hebben, ziet circa een derde mogelijkheden om dan buiten het bedrijf te werken. Slechts enkelen willen of kunnen van deze mogelijkheden gebruik maken. Evenmin zijn er volgens geënquêteerden benutbare mogelijkheden om onderhoudswerk te verrichten in de landschapsverzorging.

8. Vooruitzichten op voortzetting van het bedrijf

8.1 Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken is aangegeven welke ontwikkelingen zich op de kleine hoofdberoepsbedrijven voltrekken en op welke wijze de verscheidenheid in bedrijfsomstandigheden en in de opvattingen van de bedrijfshoofden hierbij een rol speelt.

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de behoefte aan en de mogelijkheden tot voortzetting van de bedrijven, op de wens tot voortzetting door een opvolger en op de toekomst voor de opvolger. In dat verband komen ook de eventuele maatregelen aan de orde die de overheid volgens geënquêteerden zou moeten nemen om een zo groot mogelijk aantal bedrijven te laten voortbestaan.

8.2 Voortzettingskansen

In verband met de ontwikkeling van hun bedrijf op wat langere termijn hebben de geënquêteerden eventuele zwakke en sterke kanten daarvan aangegeven. De zwakke kanten zou men kunnen zien als nadelen in de concurrentie met bedrijven in de omgeving. De sterke kanten zijn de voordelen bij het handhaven van het bedrijf op langere termijn zoals de geënquêteerden die zien. Een eigenschap van het bedrijf kan zowel een voordelige als een nadelige werking hebben. In tabel 8.1 zijn de genoemde eigenschappen opgenomen en is aangegeven op hoeveel bedrijven deze als een nadeel en op hoeveel bedrijven deze als een voordeel werden beschouwd.

Ruim de helft van de geënquêteerden noemde zwakke kanten van hun bedrijfssituatie. Slechte verkaveling en ligging van de grond worden het meest genoemd. Op veel bedrijven ondervindt men beperkingen door de slechte kwaliteit van grond en gebouwen. Een aanzienlijk aantal geënquêteerden vond de geringe bedrijfsoppervlakte een ernstige beperking. Verder werden de ongunstige werkomstandigheden genoemd, waaronder het alleen werken en de marktrisico's die zij met hun produkten lijden. Een klein aantal geënquêteerden noemde ook de slechte gezondheid als een nadelige factor voor de bedrijfsontwikkeling.

Ook sterke kanten van het bedrijf werden door bijna de helft van de geënquêteerden aangegeven. Voor een belangrijk deel ging het om de goede technische resultaten die zij op het bedrijf behaalden.

Anderen noemden de produktiewijze die met lage kosten gepaard ging. Dit komt onder andere door de beschikbaarheid van goedkope gezinsarbeid. Een belangrijk aantal geënquêteerden wees op de goede verkaveling en de ligging van het bedrijf. Ook waren er veel met een goede financiële positie.

Tabel 8.1 Uitspraken van geënquêteerden over zwakke en sterke kanten van het bedrijf

Aspecten van het bedrijf	Aantal maal genoemd als:	
	zwak punt	sterk punt
- verkaveling, ligging en overige omgeving	80	13
- bedrijfsoppervlakte	56	4
- produktieniveau	16	15
- kwaliteit gebouwen, voorzieningen	24	5
- kwaliteit grond	16	11
- risico's bij de produktie	11	38
- afzetmogelijkheden	26	24
- kwaliteit van produkten		21
- werkomstandigheden	39	5
- kostenniveau		45
- financiële positie	6	37
- grondgebruiksrechten	9	5
- nevenberoep	1	7
- gezondheid, kwaliteit arbeid	7	2
- overige aspecten	8	4
Totaal	299	236
Aantal respondenten dat een aspect noemde	260	225

Op de kleinste bedrijven ontbreken in veel gevallen de positieve kanten. Dit is ook het geval op veel akkerbouw- en melkveebedrijven.

De verdere ontwikkeling van de bedrijven wordt ook bepaald door de persoonlijke omstandigheden en de ambitie van de ondernemers. Naast de genoemde zwakke en sterke aspecten die voornamelijk het bedrijf betreffen, moet dus ook rekening worden gehouden met factoren die tijdens het gesprek naar voren zijn gekomen.

Voor driekwart van de onderzochte bedrijven konden factoren worden aangegeven die belemmerend waren voor de ontwikkeling van het bedrijf. Dit betreft naast de omgevingsfactoren en de bedrijfsomstandigheden ook persoonlijke omstandigheden. Laatstgenoemde factoren spelen op een derde van de bedrijven. Daarbij gaat het onder meer om de gezondheid van de ondernemer. Verder heeft een deel, veelal ongehuwden, zich reeds neergelegd bij de huidige minder gunstige bedrijfssituatie of zij hebben onvoldoende ondernemingszin of weerstand tegen het aangaan van schulden. Bij sommige geënquêteerden lag het hoofdaccent reeds op de nevenactiviteiten.

Bij de jongere ondernemers was soms van invloed dat zij het bedrijf nog slechts kort geleden van hun ouders hadden overgenomen. De ontwikkeling van het bedrijf was daardoor enige tijd gestagneerd.

Op een belangrijk aantal bedrijven was voorts geen duidelijkheid over de opvolging of ontbrak de bedrijfsopvolger. De voortzetting van het bedrijf als hoofdberoepsbedrijf was er soms niet meer aan de orde.

Op basis van de geconstateerde ambities van het bedrijfs- hoofd en van de kwaliteit van de bedrijfsomstandigheden zijn de geënquêteerde bedrijven ingedeeld naar voortzettingkansen.

Bijna een kwart van de bedrijven heeft kleine voortzettingkansen. Van ruim de helft evenwel zijn de kansen op voortzetting verhoudingsgewijs groot.

Van de akkerbouw- en melkveebedrijven heeft ca. 30% geringe kans op voortzetting. Dit blijkt ook veel voor te komen op bedrijven die kleiner zijn dan 90 sbe. In het noorden van het land is het beeld minder gunstig dan in het westen (zie tabel 8.2).

Tabel 8.2 Percentage geënquêteerden met bepaalde kenmerken, ingedeeld naar voortzettingkansen van het bedrijf

Kenmerken	Voortzettingkansen			
	groot n=243	matig n=112	klein n=120	totaal n=475
Bedrijfstype: melkvee/akkerbouw	50	63	73	59
overige	50	37	27	41
Bedrijfsomvang: tot 90 sbe	36	42	58	43
vanaf 90 sbe	64	58	42	57
Leeftijd: jonger dan 40 jaar	37	28	13	29
40-50 jaar	35	47	53	42
50 jaar e.o. met opv.	28	25	34	29
Gebieden: noorden	9	20	22	15
oosten	31	33	29	31
westen	40	24	30	34
zuiden	20	23	19	20
Landbouwdagonderwijs	60	60	60	60
Contact landbouwvoorlichting	67	56	51	61
Lid landbouworganisatie	75	74	68	73
Redelijke of goede verkaveling	70	64	49	61
Neveninkomsten: totaal	34	49	60	50
uit werk man	10	14	18	13
uit werk vrouw	9	6	3	6
Met lening	65	62	54	62
Voortzetting door opvolger gewenst	81	57	28	63

Van bedrijven met grote voortzettingkansen is de verkaveling veelal beter dan op die met geringe kansen. Men maakt er ook duidelijk meer gebruik van de landbouwvoorlichting. Belangrijke verschillen zijn er voorts doordat men op bedrijven met grote voortzettingkansen veelal geen neveninkomsten heeft terwijl dat op de bedrijven met geringe kansen juist veel meer het geval is. Blijkbaar zit een deel van deze bedrijven al in een overgangsfase naar een ander hoofdberoep. Het geringe aantal dat leningen heeft voor de bedrijfsfinanciering wijst daar eveneens op.

Zeer opmerkelijk zijn de verschillen ten aanzien van de voortzettingmogelijkheden door een opvolger. Op de bedrijven met grote voortzettingkansen wordt gewerkt aan de instandhouding van het bedrijf, ook op de langere termijn. Het is de vraag of dit voornemen bij de huidige beperkingen nog uitvoerbaar is.

8.3 Opvolgingswensen

Bij de ontwikkeling van het bedrijf zal de belangstelling van de kinderen voor de voortzetting een belangrijke stimulans vormen. Omgekeerd kan het ontwikkelen van het bedrijf de overnemingskans en de belangstelling voor voortzetting bevorderen.

Met het oog op deze ontwikkeling is dan ook van belang dat de helft van de geënquêteerden wenste dat een van de kinderen het bedrijf zou voortzetten. Circa een derde van de geënquêteerden vond voortzetting echter ongewenst. Voor de overige bedrijfshoofden speelde deze vraag nog niet; zij hadden of geen kinderen, of nog geen mening over de mogelijke en wenselijke voortzetting.

Bij de geënquêteerden die kinderen hebben ouder dan tien jaar - in totaal 58% - was ruim 30% die zeker of zeer waarschijnlijk een opvolger meende te hebben. Bij een kwart van de geënquêteerden waren er twijfels over de opvolging. Een klein aantal (4%) wist zeker dat er geen opvolging door één van de kinderen zou plaatsvinden (tabel 8.2).

Opmerkelijk is dat van de oudere bedrijfshoofden een aantal geen opvolger zal hebben, terwijl er bij de selectie van de groep wel vanuit is gegaan dat er een opvolger zou zijn. Dit komt onder andere doordat de betreffende zoon en soms broer of neef inmiddels van gedachten is veranderd en ook doordat de opvolging niet meer gepaard zal gaan met het uitoefenen van het hoofdberoep van boer of tuinder door een zoon die inmiddels elders woont of werkt. Op slechts twee derde van de bedrijven van oudere bedrijfshoofden was tentijde van de enquête nog steeds opvolging te verwachten. Op een klein aantal bedrijven zal zeker geen opvolging meer plaatsvinden en bij de anderen zal het van de omstandigheden afhangen of er uiteindelijk opgevolgd zal worden.

8.4 Toekomst voor opvolger

De opvattingen van de bedrijfshoofden over de toekomst voor een opvolger op hun bedrijf kunnen in sterke mate bepalend zijn voor hun eigen activiteiten op het bedrijf.

Veel geënquêteerden (62%) zien, afgezien van de feitelijke situatie met betrekking tot de opvolging, mogelijkheden voor een opvolger; 22% ziet geen perspectief voor de opvolger en 15% twijfelt hierover. Nadrukkelijk gaat het hierbij om de voortzetting als hoofdberoepsbedrijf. Het overnemen door een van de kinderen met niet-agrarisch hoofdberoep om de gebouwen alleen als woning te gebruiken blijft hier buiten beschouwing.

Voor het ontbreken van perspectief noemden 102 geënquêteerden de volgende redenen:

- te kleine bedrijfsoppervlakte 57x;
- slechte bedrijfsomstandigheden 25x;
- slechte of gepachte gebouwen 14x;
- onvoldoende financieel perspectief 13x.

Het merendeel van degenen die wel vooruitzichten zagen voor de opvolger vond dat het bedrijf wel aanpassingen behoefde. Voornamelijk betrof dit de uitbreiding van de veestapel met koeien en varkens. Voor de melkveehouderij moesten daarbij ook de gebouwen aangepast worden. Een aantal vond het noodzakelijk om een ligboxenstal te bouwen. Verder zou op tuinbouwbedrijven de modernisering van de glasopstanden noodzakelijk zijn. Anderen noemden de intensivering van de teelten om een grotere productieomvang te verkrijgen. Daarnaast vond een aantal de uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte noodzakelijk om opvolging mogelijk te maken. Tenslotte dienden ook de verkaveling en verdere uitrusting van het bedrijf te worden verbeterd.

De genoemde aanpassingen sluiten veelal aan op de bestaande bedrijfssituatie. Als gevolg van de inmiddels ingevoerde beperkingen als de superheffing en de mestwetgeving zullen de aanpassingen niet of voorlopig niet uitgevoerd kunnen worden. Ook de genoemde vergroting van de bedrijfsoppervlakte zal door het niveau van de grondprijzen nauwelijks te realiseren zijn. Het vergroten door het bijpachten van grond zal evenzo nauwelijks voorkomen.

Een kwart van de geënquêteerden dacht ten tijde van de enquête dat het bedrijf zonder aanpassingen voortgezet zou kunnen worden.

De geënquêteerden met glastuinbouw, melkvee of intensieve veehouderij zijn veel positiever over de toekomst dan de akkerbouwers. Van de laatstgenoemden heeft bijvoorbeeld maar de helft een positieve verwachting voor de opvolgers. In het noorden van het land is men veelal negatiever over de vooruitzichten dan in het westen van het land.

De twijfels en onzekerheden over de opvolging op de kleine bedrijven worden mede veroorzaakt door de opleiding en werkkring van de zoons of dochters. Zo is een deel van de zoons die als opvolger worden genoemd nog schoolgaand. Bijna een derde werkt echter reeds buiten het bedrijf, merendeels in loondienst buiten de landbouw. Slechts 40% van de opvolgers werkt al op het ouderlijk bedrijf.

Tabel 8.3 Procentuele verdeling van de geënquêteerden naar de vermoedelijke opvolging door kinderen van 10 jaar en ouder per leeftijdsgroep

Opvolgings- situatie	Leeftijd			totaal
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	
Geen kinderen van 10 jaar of ouder	82	38	8	42
Wel kinderen van 10 jaar of ouder:				
- geen opvolging	1	5	6	4
- twijfel over opvolging	13	31	22	24
- wel opvolging	4	26	64	30
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

Hun schoolopleiding biedt voor ca. 40% van de opvolgers mogelijkheden buiten de land- of tuinbouw. De omstandigheden op de arbeidsmarkt zullen mede bepalen of er een passende werking kan worden gevonden. Zo zijn er enkele opvolgers werkloos. Ook bij de kinderen die niet meer tot het gezin behoren en die werkloos zijn geworden, blijkt enige belangstelling voor het ouderlijk bedrijf.

8.5 Rol van de overheid

- Ervaringen

In de afgelopen jaren heeft de overheid op verschillende wijzen directe steun verleend aan de ontwikkeling van bedrijven. Het merendeel van de overheidsactiviteiten op dit gebied kreeg zijn uitwerking in de regelingen van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw. Het meest bekend en benut daarbij is de rentesubsidieregeling voor de bedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden. Van de voorheen kleine bedrijven heeft in de periode 1972-1985 een aanzienlijk aantal een beroep gedaan op deze regeling (Hiddink en Wijnen, 1987). Van de geënquêteerden in dit onderzoek had 2% rentesubsidie ontvangen. Een groot aantal Nederlandse bedrijven heeft gebruik gemaakt van de tankmelk-regeling om steun te verkrijgen bij het aanschaffen van een diepkoeltank. Van de geënquêteerde melkveebedrijven had bijna de helft een tank met overheidssteun aangeschaft. Van de geënquêteerde melkveebe-

drijven had voorts een kwart overheidssteun ontvangen in het kader van de regeling voor kleine melkveehouders. Enkele veehouders hadden van nog andere regelingen gebruik gemaakt.

Van andere steunmaatregelen bij investeringen had men op kleine bedrijven eveneens gebruik gemaakt. Dit betrof onder meer de bijdrage aan zogenaamde particuliere cultuurtechnische werken, waarvoor 17% van de geënquêteerden een bijdrage had ontvangen. Verder komen er geënquêteerden voor die steun hebben ontvangen voor samenwerking (4%), kavelruil (3%) of en andere algemene regelingen (6%).

Opmerkelijk is dat slechts weinig geënquêteerden een beroep hebben gedaan op de regelingen ten behoeve van de tuinbouw.

Van alle geënquêteerden had 30% ooit geïnformeerd naar een overheidsregeling. De helft van hen had nadien een aanvraag ingediend. Van in totaal 8% werd de aanvraag afgewezen. Meestal voldeed men niet aan de voorwaarden, bijvoorbeeld doordat het bedrijf nog te groot was, te zeer gemengd, of te klein. Soms voldeed de aanvraag niet aan de criteria. Een aantal aanvragen was te laat ingediend.

- Behoeftte aan beleid

Het overgrote deel (83%) van de geënquêteerden vindt dat de overheid de taak heeft zo veel mogelijk land- en tuinbouwbedrijven te laten voortbestaan. Een tiende van de geënquêteerden ziet hiervoor geen taak bij de overheid en 7% twijfelt hierover.

Tabel 8.4 Procentuele verdeling van de geënquêteerden per leeftijdsgroep naar hun mening over maatregelen om zoveel mogelijk bedrijven in stand te houden

Voorgestelde maatregelen	Leeftijd			
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50 jaar en ouder met opvolger	totaal
Geen of niet nodig	21	28	20	24
Minder beperkingen	4	5	4	4
Lagere lasten	30	22	14	22
Betere prijzen	4	7	3	5
Steun overneming	7	5	13	8
Beperking vergroting	8	9	20	12
Overige waaronder directe steun	26	24	26	25
Totaal	100	100	100	100
Aantal	137	202	136	475

Bij de voorgestelde maatregelen noemt men voornamelijk verbetering van de voorwaarden om de bedrijven voort te zetten. Ruim een vijfde vindt een verlichting van de lasten die de overheid oplegt, gewenst. Daarnaast noemt men verbetering van de prijzen (5%), minder beperkende maatregelen (4%) en vergemakkelijking van de bedrijfsoverneming (8%).

De overige geënquêteerden wensen vooral specifieke maatregelen voor de kleine bedrijven. Dit betreft dan onder andere de investeringssteun voor de kleine of beginnende boeren en tuinders. Maar ook is het beperken van de vergroting door reeds grote bedrijven nodig.

Van de jongere bedrijfshoofden wensen er meer algemene maatregelen, zoals verlichting van de lasten. Van de ouderen noemt een groter aantal specifieke maatregelen zoals beperking van de vergroting en steun bij de overneming. Op de allerkleinste bedrijven wijkt de behoefte en het patroon van de voorgestelde maatregelen nauwelijks af van dat op de iets minder kleine bedrijven.

Van de bedrijfshoofden met een tuinbouw- of gemengd bedrijf vinden er minder dat maatregelen gewenst zijn. Bij hen gaat het voorts vooral om de verlaging van de kosten en het bevorderen van de overneming. Laatstgenoemde maatregel wordt eveneens door de akkerbouwers naar voren gebracht. De veehouders daarentegen zien veelal meer in directe maatregelen zoals de verbetering van de prijzen, maar ook in de beperking van de verdere vergroting van bedrijven. Blijkbaar is voor hen de vergroting te spectaculair geweest.

8.6 Conclusies

- Op ruim de helft van de bedrijven ondervindt men belemmeringen bij de voortzetting van het bedrijf op langere termijn. Daartegenover noemt men op bijna de helft van de bedrijven echter ook sterke kanten van het bedrijf.
- De helft van de geënquêteerden vindt het gewenst dat een van hun kinderen het bedrijf zal voortzetten. Een derde ziet daar niets in. Vooruitzichten voor een opvolger achtte men zelfs op 60% van de bedrijven aanwezig. Een deel van de bedrijven moet daarvoor worden aangepast. Een vijfde van de geënquêteerden ziet geen mogelijkheden voor een eventuele opvolger. Bij de oudere bedrijfshoofden is een deel van de opvolgers werkzaam buiten het bedrijf, anderen werken al thuis of zijn nog schoolgaand.
- Op de onderzochte bedrijven heeft men in de afgelopen jaren met uitzondering van enkele specifieke regelingen weinig gebruik gemaakt van overheidsregelingen. Voor de voortzetting van een zo groot mogelijk aantal landbouwbedrijven vindt het overgrote deel van de geënquêteerden hulp van de overheid nodig. Men wenst naast algemene maatregelen als kostenverlaging ook maatregelen direct gericht op de verbetering van de positie van de kleine bedrijven.

9. Slotbeschouwing

9.1 Inleiding

Het onderzoek is gericht op het verkrijgen van inzicht in de problemen en perspectieven van kleine hoofdberoepsbedrijven. In beleidskringen leefde de gedachte om de levenskansen van de bedrijven te verbeteren. Het ingestelde onderzoek is beperkt gebleven tot de kleine hoofdberoepsbedrijven waarop gezien de leeftijd van het bedrijfshoofd of de aanwezigheid van een opvolger met behoefte aan continuïteit is verondersteld. De bedrijven moesten in 1982 kleiner zijn dan 120 sbe. De categorie waarover informatie werd verkregen omvat landelijk circa 18.000 bedrijven. Andere categorieën kleine bedrijven zoals die van de personen met een niet-agrarisch hoofdberoep (23.000), van rustende boeren en tuinders (13.000) en van ouderen zonder opvolger (22.000) bleven buiten beschouwing. Naar mag worden aangenomen is de situatie op de onderzochte bedrijven niet representatief voor de andere genoemde groepen van bedrijven. De bedrijven in die groepen zijn veelal kleiner en de inkomensopbouw van de betrokkenen is anders. Naar de oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf is enkele jaren geleden een speciaal onderzoek ingesteld (Spierings, 1981). Daaruit bleek dat de omstandigheden binnen deze categorie sterk uiteenlopen. Een deel van de populatie die in het gereed gekomen onderzoek is opgenomen maakte ook deel uit van een eerder ingesteld onderzoek naar de middenbedrijven met continuïteitsbehoefte in de melkveehouderij (van Driel, 1984).

De onderzochte categorie vormt ten opzichte van andere categorieën bedrijven geen strak afgebakende groep. De gehanteerde criteria, als de bovengrens van 120 sbe in 1982 en de aanwezigheid van een bedrijfsopvolger, hebben slechts een betrekkelijke waarde. In het jaar waarin de enquête plaatsvond was reeds een deel van de bedrijven vergroot tot boven genoemde bovengrens. Met name in de tuinbouw en in de intensieve veehouderij kan de produktieomvang in korte tijd sterk gewijzigd worden door een verandering in het teeltplan en in de bezetting van de hokken. Voorts moet nog worden opgemerkt dat de inventarisaties bij de landbouwtelling niet in alle opzichten een volledig beeld geven van het economisch gebeuren van de bedrijven. Op de bedrijven uitgevoerde activiteiten als het maken van kaas, het trekken van bolbloemen of witlof bleven tot voor kort buiten beschouwing bij de bepaling van de bedrijfsomvang.

De voorwaarde dat er een bedrijfsopvolger moest zijn, bleek ten tijde van de enquête op een deel van de bedrijven niet meer vervuld. Op kleine bedrijven met soms buiten het bedrijf werkzame opvolgers is het opvolgen minder zeker dan op grote bedrijven. Het niet meer aanwezig zijn van de opvolger heeft op een deel van de bedrijven de uitkomsten beïnvloed.

Tenslotte is het gewenst er op te wijzen dat informatie over bijvoorbeeld de voortzettingsmogelijkheden voor het bedrijf steeds ontleend is aan het zittende bedrijfshoofd. De opvattingen van de opvolger en de voorwaarden waaronder opgevolgd zal worden, zullen op de uiteindelijke voortzetting van doorslaggevende invloed zijn.

Het onderzoek heeft alleen betrekking op bedrijven die in 1982 tot de omschreven categorie behoorden. Voor de bedrijven die in daarop volgende jaren als gevolg van bijvoorbeeld overheidsmaatregelen verkleind zijn gelden de uitkomsten niet.

In het hierna volgende zal, net als in het onderzoek, de beperkte geselecteerde categorie jongere boeren en tuinders en ouderen met opvolger centraal staan. Daarbij komen de volgende vragen aan de orde:

- Blijft er een aanzienlijke categorie kleine bedrijven van ondernemers die de land- of tuinbouw als hoofdberoep (blijven) uitoefenen en zo ja waarom?
- Welke functie vervullen deze kleine bedrijven?
- Vormen deze kleine bedrijven uit oogpunt van beleid een aparte groep?

9.2 Blijven er kleine hoofdberoepsbedrijven en zo ja waarom?

Als gevolg van de technische en economische ontwikkeling in de samenleving is de minimum-omvang van een land- of tuinbouwbedrijf dat duurzaam een inkomensbasis vormt voor een gezin geleidelijk aan vergroot. Dit wordt geïllustreerd door de verschuiving van de sbe-grens die het LEI hanteert voor het onderscheid tussen kleine en grote bedrijven; in 1970 98 sbe en in 1986 158 sbe. Een voldoende beloning van de ingezette produktiemiddelen om het bedrijf op de lange duur in stand te houden, laat staan een paritaire beloning was op bedrijven beneden deze grens veelal niet meer mogelijk. Ondanks de gestage vermindering van het aantal kleine hoofdberoepsbedrijven komen er ook nog veel bedrijven voor met een omvang die aanzienlijk onder dit niveau ligt. Gelet op de ontwikkelingen in de samenleving, waarbij voor de meeste mensen een toenemend besteedbaar inkomen beschikbaar kwam terwijl de benodigde inspanning minder werd, zou men kunnen veronderstellen dat veel kleine bedrijven worden opgeheven. In de praktijk gebeurt dat meestal echter pas als er voor de zittende ondernemer geen opvolger meer te vinden is, bijvoorbeeld op grond van de financiële situatie. Er zijn blijkbaar nog andere factoren aan te geven die bijdragen tot het voortbestaan van de kleine hoofdberoepsbedrijven. Men spreekt hierbij ook wel van overlevingsstrategieën (Somers, 1987). Voor een aantal van de uit het onderzoek naar voren gekomen factoren zal worden nagegaan in hoeverre hiervan in de komende jaren een positieve dan wel een negatieve invloed op het voortbestaan en de ontwikkeling van de kleine bedrijven mag worden verwacht.

De sobere leefwijze

In de land- en tuinbouw in het algemeen en ook op de kleine bedrijven is men gewend om met een soms klein inkomen genoeg te nemen. Men past er veelal de uitgaven, aan de beschikbare inkomsten aan. Verder heeft men op de bedrijven veelal meer mogelijkheden om eigen produkten in de huishouding te gebruiken dan in bijvoorbeeld overeenkomstige inkomensgroepen in de stad. De geringe behoefte wordt soms ook bepaald door het feit dat het bedrijfshoofd ongehuwd is. Hierbij zou mogelijk een rol kunnen spelen dat de financiële mogelijkheden om de soms verouderde woningen aan te passen beperkt zijn. Dit heeft tot gevolg dat men soms slechts zeer geleidelijk het wooncomfort kan aanpassen. Overigens zal men bij het moderniseren van de woningen een beroep kunnen doen op de gemeentelijke regelingen voor de aanpassing van het wooncomfort. Het onderzoek was er evenwel niet op gericht om na te gaan of de financiële situatie de huwelijkskansen beïnvloedde. Het is ook denkbaar dat sommigen van hen geen behoefte hebben aan bedrijfsexpansie omdat ze ongehuwd zijn.

Ten aanzien van de inkomenssituatie moet worden opgemerkt dat het fiscale inkomen van het gezin - gemiddeld circa 25.000 gulden - een te ongunstig beeld geeft van de bestedingsmogelijkheden. Veelal zal dit bedrag het resultaat zijn van het in mindering brengen van aftrekposten, als de aftrek voor de meewerkende echtgenote, de reservering voor de oudedagsvoorziening en zelfstandigenaftrek. In de komende jaren zal de inkomenspositie van de kleine bedrijven vermoedelijk eerder slechter dan beter worden door de daling van de opbrengstprijzen als gevolg van de overvoering van de afzetmarkten.

Het aanvaarden hiervan zal echter gemakkelijker plaatsvinden als ook op de grotere bedrijven een inkomensoffer gebracht moet worden en er in het algemeen een minder sterke toeneming van het inkomen buiten de landbouw plaatsvindt. De gewenste leefwijze brengt ook met zich mee dat een deel van de bedrijfshoofden niet ten koste van grote offers streeft naar het verkrijgen van een aanmerkelijk groter bedrijf. Sommigen wensen de risico's die aan de afzet in bepaalde sectoren verbonden zijn niet te lopen. Vaak is men niet vertrouwd met bepaalde vormen van afzet. Daarnaast zijn er ook die het gebruik van credieten voor de bedrijfsfinanciering tot het uiterste willen beperken. Zij streven een geleidelijke ontwikkeling van het bedrijf na.

Het achterwege laten van voorzieningen in de persoonlijke sfeer

Voor veel bedrijfshoofden heeft de versterking van de financiële positie voorrang op het treffen van specifieke voorzieningen voor risico's in de persoonlijke sfeer en voor de oude dag. Uit het inkomen zullen veelal maar geringe voorzieningen kunnen worden getroffen. Het bedrijf vormt voor velen een spaarpot die in geval van nood of bij het ouder worden moet worden aangespro-

ken. Deze onttrekking kan ten koste gaan van de continuïteit van het bedrijf bij het beëindigen van het beroep. Bij de opvolging kan men het bedrijf niet voor een gebruikersprijs overdragen en een groot bedrag van vrijkomende middelen gaan benutten voor levensonderhoud als men de opvolger een bestaan wil geven. Overigens kan het beroep op de middelen uit het bedrijf voor nood beperkt blijven als men gebruik maakt van algemene regelingen zoals het ziekenfonds, de AAW en mogelijk binnenkort de Inkomensvoorziening voor Oudere Zelfstandigen (IOZ). In uiterste gevallen zou men een beroep op de RZ kunnen doen om in de kosten voor levensonderhoud te voorzien.

Aanvullend inkomen

Het verwerven van aanvullend inkomen vindt op allerlei manieren plaats. Vanwege de geringe mogelijkheden voor weinig geschoolden en relatief ouderen accepteert men allerlei vormen van dienstverlening en werk. De mogelijkheden hiertoe zullen in de komende jaren nauwelijks veranderen. Vermoedelijk neemt - zelfs in toeristisch aantrekkelijke gebieden - de behoefte aan recreatieve voorzieningen op land- en tuinbouwbedrijven nog toe. In een toenemend aantal gevallen mag worden verwacht dat de echtgenote haar eerdere werkkring tijdelijk of in beperkte vorm zal willen handhaven.

Verwacht mag worden dat dat de consumenten steeds sterker de nadruk zullen gaan leggen op de kwaliteit (in hun perceptie) van de produkten. Zij zijn veelal ook bereid daarvoor een hogere prijs te betalen. Bij bepaalde typen produkt zal het kleine bedrijf beter in staat zijn aan de behoefte van kwaliteitsprodukten te voldoen. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij de zogenaamde natuurlijke produktiewijzen. Men kan daarbij denken aan boerderijprodukten, scharreldieren en biologisch-dynamische produkten. Op deze wijze kan met een relatief kleine produktieomvang een hoger inkomen gehaald worden.

Externe ontwikkelingen

Bij de ontwikkeling en het voortbestaan van bedrijven staan de opvattingen van het bedrijfshoofd en de gezinsleden weliswaar centraal, toch kunnen ook een aantal externe omstandigheden op dit proces van grote invloed zijn. Zo zullen de kosten van de dienstverlening door toeleverende en verwerkende bedrijven voor kleine bedrijven relatief hoog zijn. Men mist er de kwantumkortingen en -toeslagen. De grotere bedrijven krijgen daarentegen lagere tarieven.

Deze ontwikkeling dwingt de kleine boeren en tuinders om zelf zo veel mogelijk in de dienstverlening te voorzien. Men gaat zo veel men kan zelf doen. In dit verband kan kennis op bijvoorbeeld ambachtelijk gebied van groot belang zijn. Het cursusonderwijs kan hiertoe een bijdrage leveren. Een aantal jongere be-

drijfshoofden heeft op dit gebied echter al scholing en ervaring opgedaan.

Nog onduidelijk is in hoeverre de nieuwe technische ontwikkelingen zoals de automatisering leiden tot een ongunstiger kostenniveau voor de kleine bedrijven in vergelijking tot de grotere.

Ook het overheidsbeleid is van invloed op de ontwikkeling van de kleine bedrijven. Eerder begunstigde de overheid de bedrijven met grote investeringsplannen door het verstrekken van rentesubsidie. Bij het verwerven van bijvoorbeeld grond bevinden zich deze bedrijven nu in een gunstiger positie dan de kleine. Een deel van de kleine bedrijven had eveneens een beroep gedaan op regelingen van de overheid. De ondernemers of hun bedrijven voldeden soms niet aan de voorwaarden. Soms werden plannen belemmerd door het nog niet aangepast zijn van een slechte verpakking.

Inmiddels zijn de mogelijkheden tot uitbreiding in de veehouderij door overheidsmaatregelen drastisch beperkt. Vooral de korting bij de superheffing komt vermoedelijk zeer hard aan voor de bedrijven die op betere omstandigheden gewacht hebben om hun bedrijfsvoering te moderniseren. Binnen de bedrijfsvoering zal men de beperking minder goed op kunnen vangen dan op de grotere bedrijven. De overschotten in de marktorderingssector maken ook in de akkerbouw uitbreiding moeilijk.

Voor de uitbreiding van de intensieve veehouderij zijn voor de bedrijven met veelal weinig grond door de Mestwetgeving onneembare drempels opgeworpen. Daarbij kunnen de kosten voor de bouw van een mestopslag onevenredig hoog oplopen en kunnen deze zoals eerder in de melkveehouderij bij de overgang op het tankmelken, leiden tot het afstoten van de veestapel.

De kleine land- en tuinbouwbedrijven zullen in toenemende mate moeten gaan voldoen aan de eisen die vanuit ruimtelijke ordening, milieu, natuur en landschap aan de bedrijfsinrichting en bedrijfsvoering worden gesteld. Beperkingen die worden gelegd, kunnen het meest doelmatige gebruik van grond en gebouwen verhinderen, of gepaard gaan met hoge kosten. In dit verband moet worden gewezen op het niet kunnen intensiveren van het grondgebruik in gebieden met te hoge waterstanden, op het beperken van de grondwateronttrekking waardoor de mogelijkheden tot beregening verminderd worden, maar ook op het achterwege laten van infrastructuurle voorzieningen waardoor de zoetwatervoorziening in de opengrondstuinbouw niet op gang kan komen. Vooral op kleine bedrijven kan het achterwege blijven van de aanpassingsmogelijkheden funest zijn voor de verdere ontwikkeling.

Tot slot moet nog worden gewezen op de beperkingen die het ruimtelijk ordeningsbeleid plaatselijk voor te kleine bedrijven kan veroorzaken. Zo zijn er in sommige gebieden beperkingen op de bouw van glasopstanden, is men veelal verplicht bij nieuwvestiging aan bepaalde minimum-afmetingen te voldoen en zijn er beperkingen op het aantrekken van een tweede tak zoals het bieden van

kampeergelegenheid. Het komt soms op de durf van de ondernemer aan of hij erin slaagt de regeling te beïnvloeden of vrijstellingsmogelijkheden te verkrijgen.

Aanvaarding van het kleine bedrijf

Uit het onderzoek blijkt dat de boeren en tuinders met kleine bedrijven zich niet in alle opzichten gelijkwaardig voelen aan hun collega's met grotere bedrijven. Dit is onder meer in de organisaties het geval; ouderen hebben er meer problemen mee dan jongeren.

Een negatieve beeldvorming in en buiten de landbouw over de levenskansen van kleine bedrijven kan een factor zijn die het vertrouwen van de betreffende boeren en tuinders kan aantasten. Zij verwachten dat er voor hen geen mogelijkheden zijn om van regelingen gebruik te maken. Soms blijkt ook de plaatselijke overheid minder geneigd om aan hun verzoeken gehoor te geven.

Het aanvaard worden in de gemeenschap kan ertoe bijdragen dat bedrijfshoofden, gezinsleden en ook de mogelijke opvolgers minder problemen ondervinden bij het contact met andere personen en bijvoorbeeld ook gemakkelijker een levenspartner zullen kunnen vinden. De opvolgingskansen kunnen hierdoor worden vergroot. Overigens zijn de problemen van de overneming als gevolg van bijvoorbeeld de superheffing in de melkveehouderij sterk toegenomen.

9.3 De functie van de kleine bedrijven

Een aanzienlijk aantal met beperkt produktieaandeel

Landelijk vormen de onderzochte kleine hoofdberoepsbedrijven die gezien de leeftijd van het bedrijfshoofd en de aanwezigheid van een opvolger continuïteitsbehoefte hebben, ongeveer een zesde van de land- en tuinbouwbedrijven. Deze 18.000 bedrijven bieden een soms geringe maar tamelijk zekere bestaansbron. Voor de bedrijfshoofden en hun gezin vormt het bedrijf veelal ook een vermogenszekerheid die door weinig andere beleggingsvormen zal worden geëvenaard.

Aan de land- en tuinbouwproduktie dragen de genoemde bedrijven slechts 8% bij. Men heeft ongeveer 11% van de grond in gebruik. Hun bijdrage aan de overschotten van sommige produkten moet dus niet overschat worden. Het wegvallen van hun produktie zal maar weinig bijdragen tot het verminderen van de overschotten.

De geringere intensiteit van het grondgebruik en de veelal wat lagere opbrengsten leiden zelfs tot een lagere produktie dan wanneer de betreffende grond door grotere bedrijven zou worden benut. Op die manier hebben de kleine bedrijven een gunstige invloed op de overschotssituatie.

Nieuwe ontwikkelingen

In de afgelopen decennia vormden de kleine bedrijven de bakermat waaruit een deel van de huidige grotere gezinsbedrijven is ontstaan. Beperkingen als gevolg van de bedrijfsoppervlakte werden door sommige bedrijven gecompenseerd door een voortdurend zoeken naar nieuwe produkten en nieuwe produktiemethoden. Een deel van onderzochte bedrijven vervult dan ook een specifieke produktiefunctie, bijvoorbeeld in de fokkerij.

Mogelijk dat nog meer kleine bedrijven een rol kunnen spelen bij de voortbrenging van alternatieve produkten en bij de recreatieve dienstverlening.

De kleine bedrijven hebben een gunstige invloed op de verscheidenheid aan landschappelijke vormen. Door de kleinschaligheid is bovendien een dichtere bewoning van het platteland gebleven. Er is daardoor plaatselijk een groter draagvermogen voor de voorzieningen op het platteland. Ook degenen met grotere bedrijven hebben daardoor soms een leefbaardere omgeving behouden. De kleine bedrijven vormen soms een soort buffer in de arbeidsmarkt. In tijden van minder werkgelegenheid valt men terug op het bedrijf en is men niet geheel afhankelijk van sociale uitkeringen. Men doet op de onderzochte kleine bedrijven nauwelijks een beroep op de overheid. In tijden van schaarste aan arbeidskrachten kan men op de kleine bedrijven wel arbeid vrijmaken die in andere sectoren kan worden ingezet.

9.4 Vormen de kleine bedrijven een aparte groep voor het beleid?

Aan kleine bedrijven wordt op diverse wijzen extra aandacht besteed. In de afgelopen jaren zijn in verschillende delen van het land extra inspanningen in de voorlichting ten behoeve van kleine bedrijven verricht. In Gelderland is een speciaal project in de gemeenten Apeldoorn en Vorden uitgevoerd. In Noord-Brabant en Zeeland heeft de Noord-Brabantse Christenlijke Boerenbond (NCB) in een groot aantal delen van het werkgebied via de sociaal-economisch voorlichters contact gezocht met de kleine bedrijven. Zowel in Gelderland als in het NCB-gebied betrof het ongevraagde voorlichting. In het zuidwestelijk zeeleigebied is eveneens een actie gevoerd om kleine akkerbouwers te informeren over de mogelijkheden tot verdere ontwikkeling van hun bedrijf. In 1986 stonden de positie en de ontwikkelingsmogelijkheden van kleine bedrijven centraal op de bijscholingsdagen van de sociaal-economische voorlichting. Steeds bleek de vraag welke groep moet met welke boodschap worden benaderd? In het beleid is in de afgelopen jaren speciale aandacht gegeven aan de kleine melkveehouders. Verder kan worden opgemerkt dat de kleine melkveebedrijven germate ontzien zijn bij de eerste korting in verband met de superheffing.

Het ingestelde onderzoek biedt een aantal aanknopingspunten voor het beleid met betrekking tot de onderzochte kleine bedrijven. Dit betreft dus alleen de hoofdberoepsbedrijven met minder dan 120 sbe en een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar of ouder met een opvolger. Bezien naar de ten tijde van de enquête verwachte continuïteitsbehoefte op iets langere termijn kan een indeling worden gemaakt in drie groepen:

- bedrijven waarvan de voortzettingkansen verhoudingsgewijs groot zijn; landelijk circa 9200 bedrijven;
- bedrijven waarvan de voortzettingkansen vooral bepaald zullen worden door de komende ontwikkelingen, momenteel zijn deze als matig aan te merken; landelijk 4200 bedrijven;
- bedrijven met geringe voortzettingkansen; 4500 bedrijven.

Bij deze indeling is gelet op het samenspel van ambities en plannen van het bedrijfshoofd en op de mogelijkheden, gezien de bedrijfsomstandigheden, om het bedrijf als hoofdberoepsbedrijf nog geruime tijd voor te zetten.

Voor de eerste twee groepen zou het beleid zich kunnen richten op het wegnemen van knelpunten die de verdere ontwikkeling beperken. Het gaat hierbij voor een belangrijk deel om nog aantrekkelijk jonge ondernemers.

De activiteiten zouden ondermeer betrekking dienen te hebben op de vorming en scholing van de bedrijfshoofden en eventueel hun vrouwen. Het relatief lage onderwijsniveau maakt het nodig de basis te leggen voor een goede informatieoverdracht in de toekomst.

De aandacht zou voorts gericht kunnen worden op nieuwe activiteiten die op het bedrijf kunnen worden ondernomen. Van belang kan daarbij zijn het in eigen beheer uitvoeren van werkzaamheden die men tot voor kort anderen liet verrichten. Dit kan betrekking hebben op ambachtelijke bezigheden, maar ook op het zelf bijhouden van de boekhouding. De mogelijkheden in de recreatieve dienstverlening kunnen voor sommigen eveneens van belang zijn.

Gezien de knelpunten die de huidige overheidsmaatregelen voor deze bedrijven teweeg hebben gebracht zou kunnen worden nagegaan op welke wijze de nadelen beperkt ofwel ontweken kunnen worden.

In het algemeen zullen veel kleine bedrijven behoefte hebben aan aanpassing van de productieomstandigheden. Sommige beperkingen, die uitgavenverhogend werken of de productie aan banden leggen, werken veel harder door op de levenskracht van de kleine bedrijven dan van de grotere. Verbetering van verkaveling, ontwatering en watervoorziening kunnen hierbij van belang zijn.

Voorts ware te overwegen om de kleine bedrijven die voorzichtiger hun expansiepad hebben gevolgd te ontzien bij het opleggen van kortingen en zo mogelijk bij voorrang produktiemogelijkheden toe te wijzen. In de plaatselijke gemeenschap zou voorts meer aandacht aan de situatie van de kleine bedrijven gegeven kunnen worden. Dit zou de spanning die er plaatselijk soms tussen grotere en kleine boeren bestaat kunnen verminderen.

Voor de groep die voortzetting van het bedrijf over een wat langere termijn niet mogelijk of wenselijk acht, zou het beleid zich beter kunnen richten op de overgang naar bijvoorbeeld een ander beroep of op de bedrijfsbeëindiging op termijn. Een belangrijk deel van deze bedrijven ontvangt al neveninkomsten.

Voorlichting zou gegeven kunnen worden om het bedrijf zodanig aan te passen dat elders werken mogelijk is. Soms kan dit gepaard gaan met ingrijpende veranderingen in de bedrijfsvoering. In het algemeen is het gewenst dat de boeren en tuinders evenals anderen gebruik maken van overheidsvoorzieningen die ook voor hen beschikbaar zijn. Het kennis kunnen nemen van deze mogelijkheden is daarvoor achter een primaire voorwaarde. Gerichte informatie zou hieraan, gezien het vaak ingewikkelde karakter van de regelgeving, een belangrijke bijdrage kunnen leveren.

Literatuur

Aukema, S. en J.G.A. Overgaauw,
De financiële positie van de landbouw,
Den Haag, LEI 12-82/83, 1984

Bauwens, A.L.G.M., L. Douw en J.M. Schippers,
De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zestig,
Den Haag, LEI, 1971

Bauwens, A.L.G.M., en J.A. van Driel,
De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zeventig. In:
Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid,
Den Haag, LEI, 1981

Bauwens, A.L.G.M.,
De middenbedrijven als structureel en maatschappelijk verschijn-
sel, Jaarverslag 1978,
Den Haag, LEI, 1979

Bedrijfsuitkomsten in de landbouw,
Periodieke Rapportage 11. Diverse jaren,
Den Haag, LEI

CBS-budgetonderzoek 1982,
Den Haag, 1987

De 15 tot 30 ha akkerbouwbedrijven in het zuidwestelijk zeelei-
gebied.

Goes, Interprovinciaal overlegorgaan voor de Akkerbouwaangele-
genheden in het zuidwesten, 1981

Driel, J.A. van,
Toekomst voor middenbedrijven?
Den Haag, LEI 2.169, 1984

Hiddink, G.S. en C.J.M. Wijnen,
De rentesubsidiereregeling; uitvoering en effect van land- en tuin-
bouwbedrijven,
Den Haag, LEI 2.180, 1987

Kuipers, A.D.,
Produktierekening van de land- en tuinbouw 1982/'83, voorlopige
uitkomsten,
CBS-maandstatistiek landbouw 33. 85/1

Kuipers, A.D.,
Produktierekening van de land- en tuinbouw 1983/'84, voorlopige
uitkomsten,
CBS-maandstatistiek landbouw 34. 86/2

LITERATUUR (vervolg)

Loeffen, G.M.J.,
Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland,
Den Haag, LEI 2.168, 1984

Maris, A., C.D. Scheer en M.A.J. Visser,
Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden,
Assen, 1951

Maris, A. en G.J. Willering,
De ontwikkeling van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden
in de periode 1949 tot 1953,
Den Haag, 1954

Maris, A. en R. Rijnveld,
Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden. Ontwikkeling in de
periode 1949-1958,
Den Haag, 1960

SEV van de NCB,
Ongevraagde voorlichting. Boer en Tuinder 41,
13 maart 1987

Spierings, C.J.M. en C.J.M. Wijnen,
De oudere zelfstandige in de agrarische sector,
Den Haag, LEI 2.148, 1981

Somers, B.M. en C.J.M. Wijnen,
Landbouwvoorlichting aan kleine bedrijven: een verslag van de
studiedagen Sociaal-Economische Voorlichting,
Bedrijfsontwikkeling 17. 12-1986

Somers, B.M.,
Overlevingsstrategieën op gezinsbedrijven,
Onderzoeksontwerp LUW, januari, 1987

Tuitert-Dorrestijn, W., B.M. Somers en W. Goedhart,
Project kleinere agrarische bedrijven in Gelderland,
Arnhem, Provincie Gelderland, 1986

Veer, J. de,
Bedrijfsuitkomsten, inkomen en continuïteit in de landbouw,
Jaarverslag LEI 1977,
Den Haag, 1978

Bijlagen

Bijlage Gebieden van onderzoek

Gebied	Aantal ha	Aantal bedrijven	Steekproef-bedrijven
Noordpolder (G)	5.868	137	6
Pekela's (G)	4.557	162	12
Leeuwarderadeel (F)	3.688	155	5
Oude Jokse	5.290	193	2
Mid. Opsterland	6.224	253	6
Oostermeer	1.266	66	5
Smilde (D)	4.924	207	19
Emmen	15.722	591	35
Weerselo-Dulder (O)	1.721	148	5
Rossum-Oost	970	76	1
Dedemvaart-Noord	895	71	3
Rouveen	4.379	356	39
Salland-West	6.187	424	22
Hengelo-Zelhem (G)	6.421	667	26
Lievelde	949	77	2
Groesbeek	1.749	168	9
Voorst	8.183	688	47
Putten	3.688	511	38
Groenraven (Utr.)	2.266	251	6
De Gouw (N.H.)	5.451	448	32
Wijkermeer	683	29	2
Amstelland	2.424	175	10
Aalsmeer	509	333	9
IJsselmonde (Z.H.)	4.663	599	40
Haaglanden	10.410	1.466	35
Walcheren (Z)	12.314	771	58
Auvernepolder (N.Br.)	673	44	3
Nieuw Vossemeer	1.316	61	4
De Hilver	6.754	576	13
Reek	543	33	2
Alphen-Riel	3.287	248	9
St. Oedenrode	3.972	454	17
Rijnbeek (L)	543	33	1
Beesel-Swalmen	2.222	167	8
Land van Thorn	3.942	332	17
Bufferzone Zuid-Limburg	9.795	645	52
Totaal	154.448	11.615	600